

ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅԻ ՎԱՂ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Վահան Թոթովենցի կեանքն ու գործունեությունը, նախքան Խորհրդային Հայաստան վերջնական հաստատումը (1922), որոշ չափով ուսումնասիրուած են, սակայն բազմաթիւ կէտեր դեռ լուսաբանութեան կը սպասեն: Գրագէտին գաղափարախօսական վերիվայրումները անուղղակի արգելք եղած են խորհրդահայ կենսագիրներուն, որոնք ստիպուած էին աշխատիլ կիսկատար տեղեկություններով եւ մատուցել նոյնքան կիսկատար տեղեկություններ: Այս երեւոյթին պատճառներէն մէկը գրագէտին հայրայթաձ տուեալներուն հակասական բնոյթն է: Անոնք յաճախ չեն ստուգուած փաստական աղբիւրներով, նոյնիսկ երբ նման ստուգում որեւէ անպատեհութիւն չէր ներկայացներ:

ՏՈՀՄԱՅԻՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ

Այսպէս, Սեակ Արզումանեան գրած է, թէ «նրա ծնողները ակնեցի էին, 18-րդ դարի վերջերին գաղթել ու հաստատուել էին Մեզիրէում»¹, իսկ Նորայր Աղալեան գրեթէ կրկնած է այս տեղեկութիւնը, միայն ճշգրտելով, որ հօրենական «ընտանիքի արմատները Ակնում էին, որտեղից 18-րդ դարի վերջերին գաղթել էին Մեզիրէ»²: Ըստ Անահիտ Գէորգեանի, գրագէտին հայրը սերած էր ակնցի մեծահարուստ Թոթովայենց ընտանիքէն, որ Մեզրէ հաստատուած էր ԺԸ. դարու կէսերուն այլ հարուստ ակնցիներու հետ: Սակայն, ան թիրիմացաբար նշած է, թէ Մեզրէն հիմնուած է սուլթան Ապտիլ Ազիզի (1861-1876) օրօք³: Արդարեւ, խարբերոցի Լեւոն Ներսէսեան նախ վկայած է, թէ Մեզրէի հիմնադրութիւնը տեղի ունեցած է 1617ին՝ քարուքանդ եղած Խարբերդէն գաղթած եօթը հայ ընտանիքներու կողմէ, աւելցնելով, որ «հայերու մէջ առաջին եկուորները կ'ըլլան ակնցիները: Բայց ոչ թէ Ակնէն, այլ Կ. Պոլսէն»⁴: Արդարեւ, յիշեալ տեղափոխումը տեղի ունեցած է 1869ին, երբ Խարբերդը Մամուրէթ-իլ-Ազիզ անունով առանձին կուսակալութիւն դարձած

էր, իսկ Մեգրէն՝ Կուսակալութեան Կեդրոնը (նոյնպէս Մամուրէթ-իլ-Ազիզ անունով): Այն ատեն, Պոլսոյ Հանրային Պարտուց Վարչութեան տնօրէնը՝ ակնցի Հաճի Սեդրակ Միսաքեան, Խարբերդի համապատասխան վարչութեան տնօրէն նշանակած է եղբայրը՝ Հաճի Սենեքերիմ Միսաքեանը, որ Մեգրէ բերել տուած է Կ. Պոլիս փոխադրուած իր ակնցի բարեկամներն ու ազգականները, որոնց շարքին յիշուած են նաեւ «Թոթովեանները»⁵: Այս վկայութիւնը կը թելադրէ, հետեաբար, որ հորենական գերդաստանին գաղթը տեղի ունեցած ըլլայ Պոլսոյ ճանապարհով եւ պէտք է գայն տեղափոխել 19րդ դարու երկրորդ կէս:

Մօրենական ընտանիքին ծագումը պէտք է փնտռել Խարբերդի Ծովք գիւղաքաղաքը՝ համանուն լիճին մօտ: 1945ին, Թոթովենցի մօրեղբայրը՝ ամերիկահայ գրագէտ Պետրոս Ա. Կէօճիկ (1874-1959), գրած է, թէ «մեր տան հինաւորց կաշեկազմ Նարեկը (...) երկու հարիւր տարիներ առաջ նախահայրերս հետերնին բերած էին Ծովք Լիճէն, Սուրբ Նշան վանքէն, երբ գիւղէն քաղաք փոխադրուած էին»⁶: Ակնարկելով իր հօր, ան անելցուցած է. «(...) [Այդ Ծովք գիւղաքաղաքի մեծամեծները իր ազգականներն էին, հայու ամանդութեամբ ազգականութիւն երկա՛ր երկա՛ր տարիներ կը տեսէին»⁷: *Sosolu* վիպակին մէջ, Թոթովենց գրած է. «(...) [Ե]ս Թոթովկանց տղան եմ, Ծովեցոց թողը»⁸: Ան «Վահան Թոթովիկ» ստորագրած է ԱՄՆ իր ժամանումէն անմիջապէս ետք տպուած առաջին բանաստեղծութիւնը, որ լոյս տեսած է Պոստոնի *Արծիւ* կիսամսեային մէջ⁹: Անոր հարազատներէն ոմանք, ինչպէս պիտի տեսնենք, գործածած են «Թոթովիկ» (*Totovig*) մականունը, որ մինչեւ օրս յարատեւած է Մ. Նահանգներու մէջ: Իսկ «Ծովեցոց թողը» արտայայտութիւնը կ'ակնարկէր մօրենական Կէօճիքեան մականունին, որ սերած է Ծովք գիւղի թրքական Կէօճիք անունէն եւ որ «Կէօճիկ» (*Keljik*) դարձած է ամերիկեան ցամաքամասին վրայ, ուր նոյնպէս կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Կեանքը Հին Հռովմէական Ճանապարհի Վրայի մէջ, Թոթովենց գրած է, թէ հայրը՝ Յովհաննէս Թոթովայենց (Թոթվայեան, Թոթովիկեան), կալուածատէր էր ու գաւառի

պետական բարձր պաշտոնատար¹⁰: Ընտանեկան տուեալներու վրայ հիմնուած համացանցային կայքէջ մը կը յուշէ, որ ան ծնած էր 1855ին ու մահացած՝ 1902ին¹¹: Անոր մասին գրուած էջերը թերեւ 1901ին կը վերաբերին, քանի որ մահը տեղի ունեցած է Ամանորին¹²: Դժբախտաբար, հորեանական պարագաներուն մասին յաւելեալ տեղեկութիւններ չկան:

Ըստ Պ. Կէօճիկի, «մեծ հայրս Ծովք ծնած էր եւ մեծ մայրս դաշտի Դատէմ [sic] գիւղը (...)»¹³: Ան թոռն էր Հաճի Սահակ Կէօճիքեանի (1793-1886) եւ Եղսա Ուլուհոճեանի (ծն. 1797)¹⁴, որ մահացած է իր ամուսինէն քիչ ետք¹⁵, այսինքն՝ 1887ի շուրջ: Ըստ ընտանեկան տուեալներու, «նախկին հարուստի զաւակ»¹⁶ Հաճի Առաքել Կէօճիքեան՝ Պ. Կէօճիկի հայրն ու Թոթովենցի մօրենական պապը, ամուսնացած էր Մարթա Թոմաճեանի հետ: 1859ին ծնած է անոնց առաջին զաւակը՝ Մարգարիտ, «տնային տնտեսուի, աստուածավախ մայր», գրած է գրագէտը իր ինքնակենսագրութեան մէջ¹⁷: Եղսա Ուլուհոճեանը Պ. Կէօճիկին ըսած է, թէ «հայրդ ինծի տասներեք թոռներ պարգեւեց»¹⁸: Կէօճիկեան ընտանիքի միւս զաւակները ծնած են 1860ի եւ 1883ի միջեւ¹⁹: Թոթովենցի վկայութիւնը, թէ մօրենական մեծ հայրն ու մեծ մայրը «իրար հետ ողջ 41 տարի» ապրած էին²⁰, թոյլ կու տայ անոնց վերաբերող պատումը թուագրել, մեծաւ մասամբ, 1899-1900ի շուրջ: Անոնց վեց որդիները գաղթած էին Ամերիկա ու, տասնչորս տարի սպասելէ ետք, Կէօճիքեանն ու իր կինը անոնց հետեւած են 1902ին: Թոթովենցի մեծ մայրը մահացած է օսմանեան սահմանադրութենէն տարի մը առաջ, իսկ մեծ հայրը վերադարձած է Խարբերդ ու մահացած՝ Ապրիլ 1915ին, 85 տարեկանին²¹: Թէեւ Կէօճիկ գրած է, որ իր հայրը 72 տարեկան էր 1902ին, Մինետոթայի մարդահամարը Յունիս 1905ին Առաքել Կէօճիքեանն (Arakel S. Keljik) ու իր կինը արձանագրած է Սեւթ Փոլ քաղաքին մէջ՝ յաջորդաբար 69 եւ 66 տարեկան հասակով²²:

Թոթովենց գրած է, թէ իր հայրն ու մայրը իրենց անդրանիկ որդի Յակոբէն յաջորդաբար 17 եւ 13 տարիով մեծ էին²³: Ընտանեկան հարազատներու մօտ պահպանուած 1855 եւ 1859 ծննդեան թուականները կը հաստատեն ծնողներուն չորս տարուան տարբերութիւնը: Հետեւելով այդ թուականներուն, գրագէտին աւագ եղբայրը պէտք է ծնած ըլլար 1872ին, սակայն

ընտանեկան որոշ տուեալներ ընդգրկած ուրիշ կայքէջ մը ծննդեան 1879 թուականը տուած է, որ աւելի հաւանական կը թուի, ինչպէս պիտի տեսնենք, թէիս հակասութիւնը բացատրելու միջոց չունինք²⁴:

1908ի վերջաւորութեան Ամերիկա ժամանելով, Վահան Թոթովենց յիշած է Hagop Totooyanը («Յակոբ Թոթուեան») որպէս ամենամօտ ազգականը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ²⁵: 1910ին Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մասնաճիւղ մը կազմուած է Խարբերդ-Մեզրէի մէջ, որ վերակազմուած է Մարտ 1911ի ընդհանուր ժողովին կողմէ՝ Վարիչ Մարմինը փոխադրելով Մեզրէ: Ըստ այդ ժողովի որոշումներուն, Վարիչ Մարմինին առընթեր կազմուած էր օժանդակ մասնախումբ մը, որուն անդամակցած է Յակոբ Թոթովեան իբրեւ խորհրդական եւ որ 1914ին վերակազմուած է²⁶: Այնուհետեւ, անոր հետքը կը կորսուի: Ամենայն հաւանականութեամբ, ան զոհ գացած է Մեծ Եղեռնին:

ԾՆՆԴԵԱՆ ԹՈՒՎԱԿԱՆԸ

Թոթովենցի ծննդեան թուականը վիճելի է մինչեւ օրս²⁷: Ան ընտանիքի հինգերորդ զաւակն ու կրտսերագոյն մանչն էր. «Խասիկը մեծ եղբօրիցս փոքր էր, բայց Գէորգից եւ Լեւոնից մեծ, ես եղբայրներիցս ամենափոքրն էի, իսկ Սիրանուշը եւ Ձայնիկը ինձանից փոքր էին»²⁸: Հետեւեալ աղիւսակը կը ներկայացնէ անոր եղբայրներուն ու քոյրերուն ծննդեան մօտաւոր թուականները, որոնց մէջ պէտք է տեղաւորել անոր հայթայթած կենսագրական տուեալներուն կամ զանազան վաւերաթուղթերու վրայ հիմնուած թուագրումները.

Անուն	Թուական
Յակոբ	1879
Գէորգ	1884
Խասիկ	1884?
Լեւոն	1889էն առաջ
Վահան	
Սիրանուշ	1895էն առաջ
Ձայնիկ	1895

Խասիկ 17 տարեկան էր հոր մահուան ժամանակ²⁹: Ըստ եղբոր, ամիսներ ետք դժբախտ ամուսնություն մը կնքած էր Զինջիլեան (= Ճինճիլեան, Jingilian) մականունով «Ամերիկայից եկած ոսկու ատամնատոր մի մարդու հետ»³⁰, որ իր զոքանչէն անելի մեծ էր տարիքով³¹: Ըստ 1920ի ամերիկեան մարդահամարին, 34 տարեկան Խասիկը, որ ծանօթ էր Mary J. Janeves անունով եւ 1905ին հաստատուած էր Մ. Նահանգներ, այդ թուականին արդէն այրիացած էր (ամուսինը յիշուած է John K. Janeves անունով) ու Պոստոն կ'ապրէր իր երեք անչափահաս զաւակներուն հետ՝ Պայծառ (17 տարեկան), Գրիգոր (13) եւ Պետրոս (9)³², ինչ որ անոր ծնունդը կը դնէ 1885ին (մարդահամարը կատարուած է 3 Յունուար 1920ին), հակասելով Թոթովենցի տեղեկութեան: Ան մահացած է 1948ին: Դուստրը՝ Պայծառ (Baidzar Janeves Shalian), ծնած է Յուլիս 1903ին: Ամուսնացած է մշակութային գործիչ, Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի անգլերէնի թարգմանիչ Յարութին Շալճեանի (Artin Shalian, 1892-1964) հետ, ու մահացած՝ Փետրուար 1997ին³³:

Երկրորդ Թոթովենց եղբայրը՝ Գէորգ, որ Ամերիկա պանդխտած էր Վահանէն առաջ³⁴, 1915ին George H. Totoventz անունով յիշուած է որպէս Մինիափոլիսի Donaldson's խանութի վաճառող³⁵, իսկ 1917ին George Hovanes Totovig անունով արձանագրուած՝ ամերիկեան բանակը: Ըստ զինուորական փաստաթուղթին, ծնած էր 21 Դեկտեմբեր 1884ին³⁶: 1930ին Վահան ու Գէորգ թղթակցած են³⁷. վերջինս Խորհրդային Հայաստան այցելած է նոյն տարին, ինչպէս կը փաստէ 1930 թուականը կրող լուսանկարը գրագէտին կնոջ՝ Լուսիկի եւ որդիին՝ Լեւոնի հետ³⁸:

Մեզրէի Կեղրոնական Վարժարանի ուսուցիչ Ռուբէն Զարդարեանի ջանքերով, 1899ին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը սկսած էր իր գործունէութիւնը Խարբերդի մէջ: Բարձրագոյն կարգերու աշակերտներէն կուսակցական երեք խումբեր կազմուած էին: Անոնցմէ երկրորդին անդամակցած էր գրագէտին երրորդ եղբայրը՝ Լեւոնը³⁹, որուն անունը վարժարանի 1901ի շրջանաւարտներու առաջին հունձքէն կը բացակայի⁴⁰, ուստի եւ աւարտած է անելի ուշ՝ Ամերիկա պանդխտելէ առաջ: Գրագէտը գրած է, թէ Լեւոնը «ինձ դիմաւորեց Նիւ-Եորքի առաջ ֆրանսական “Լա Տուրէն” շոգենաւում»⁴¹: Նաւուն

յայտարարագիրը տուած է անոր հասցէն Մասաչուսէցի մէջ (Totooyan Levon, 75 Main Street, Springfield, Massachusetts)⁴²:

Թոթովենց դպրոց գացած է երկրորդ քրոջ հետ, վկայելով, որ «Սիրանուշն եւս դժբախտ եղաւ, որովհետեւ սպանուեց նրա ամուսինը չար մարդկանց ձեռքով»⁴³, ինչ որ թերեւս Մեծ Եղեռնի լուեւայն ակնարկութիւն մըն էր:

Ան քնարականութեամբ թայթաւուն տողեր նուիրած է ամենակրտսեր քրոջ՝ Ձայնիկին, որ 1895ին ծնած էր ու 20 Հոկտեմբեր 1913ին Մ. Նահանգներ ժամանած, որպէս սկզբնական հասցէ ունենալով Պոստոնը⁴⁴: Շրջան մը Մինիապոլիս ապրելէ ետք, 1920ին ամուսնացած է պոստոնաբնակ խարբերոցի մշակութային եւ քաղաքական գործիչ Յովհաննէս Ծովիկեանի (1886-1955) հետ⁴⁵: 1924-1930ին թղթակցած է Վահան եւ Լուսիկ Թոթովենցի հետ: 1930ին եղբօր գրած նամակը տեղեկութիւններ կը պարունակէ Սիրանուշի մասին, որ Ամերիկա կը գտնուէր⁴⁶: Ձայնիկ Թոթովենց-Ծովիկեան հաստատուած էր Պոստոնի հայաշատ արուարձաններէն Ուոթըրթաունի մէջ, ուր մահացած է 1985ին⁴⁷:

1912ին գրական ձեռնարկի մը առիթով գրուած ու Վրացեանի 1945ին հրատարակուած ինքնակենսագրութեան մէջ, Թոթովենց նշած է. «Ծնած եմ 1889ին Խարբերդ, Մեգրէի մէջ»⁴⁸: Վաղարշակ Նորենց եւ Վահէ Հայկ այս թուականը կրկնած են 1950ականներու վերջերուն⁴⁹: Անահիտ Գէորգեան գրած է 1 Սեպտեմբեր 1889⁵⁰, Բախտիար Յովակիմեան՝ Մայիս 1889 (առանց օրաթիւի)⁵¹, իսկ Նազարէթ Պէրպէրեան՝ 18 Յուլիս 1889⁵²:

Միւս կողմէ, փաստաթղթային վաղագոյն տեղեկութիւնները 1890 թուականը կը մատնանշեն: 1908ին Ամերիկա ժամանելով, ըստ “La Touraine” նաւու յայտարարագրին, Թոթովենց (Vahan Totooyan) 18 տարեկան էր⁵³, իսկ Արշակ Չօպանեանին ուղղած 19 Նոյեմբեր 1910ի նամակին մէջ, ան գրած է, թէ կը գտնուէր «քսաներորդ գարունիս ալեկոծ ափունքին վրայ»⁵⁴:

Դեկտեմբեր 1920ին, երբ գրագէտը երկրորդ անգամ Նիւ Եորք կը ժամանէր կնոջ հետ, “Adriatic” նաւուն մեքենագիր յայտարարագիրը կ’արձանագրէր, թէ Թոթովենց (Vahan Totoventz), զբաղումով՝ գրագէտ, 27 տարեկան էր, իսկ Լուսիկ Թոթովենց (Lucie Totoventz)՝ 19⁵⁵: Անկասկած, գրագէտը 1893 թուականը հաստատող անձնագիր մը պէտք է ունենար: Ըստ

Սարիբեկ Մանուկեանի, այս տարեթիւը յիշուած է նաեւ «պահպանուած փաստաթղթերում», ընդ որս՝ զինուորական գրքոյկը, Լիտֆոնդի անդամութեան տոմար եւն., որոնք ըստ էութեան խորհրդային շրջանին կը վերաբերին⁵⁶:

1922ին գրուած ու Խ. Հայաստան մեկնումէն ետք տպուած «Անգլիա, Պարսկաստան եւ Ես» յուշագրութեան մէջ, զոր ստորագրած է սկզբնատառերով, Թոթովենց պատմած է 1916ի վերջերուն տեղի ունեցած զոյցը անգլիացի գործիչ Հոճի հետ, ուր ի միջի այլոց գրած է. «27 տարեկան եմ, ըսի, երեք տարիով ծերացնելով զիս որպէս զի “ջօճուխ” չի կարծէ եւ գործը եփէ»⁵⁷: Այսպէսով, երիտասարդ չերեալու պատրուակով, ան ծննդեան բուն թուականը վերածած կ'ըլլայ 1889ի՝ փոխանակ 1892ի: Յարդ յայտնի փաստական տուեալներու հիմամբ, աւելի հաւանական կը նկատենք, որ գրագէտը իր բուն տարիքը յայտնած ըլլայ իր խօսակիցին, երբ տակաւին «վաղ» թուագրութեան ծիրին մէջ կը գտնուէր:

Ինչպէս վերը ըսինք, Թոթովենցի կրտսերագոյն քոյրը՝ Ձայնիկը, ծնած էր 1895ին, իսկ անոնց միջեւ ուրիշ քոյր մը կար՝ Սիրանուշը: Հետեաբար, այս փաստը բաւարար պիտի ըլլար բացառելու գրագէտին ծննդեան 1894 թուականը, որ, որքան մեզի յայտնի է, առաջին անգամ յիշուած է *Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր Տարեգիրքի* (1932) կենսագրական կարճ ակնարկին մէջ⁵⁸, ու ապա կրկնուած՝ 1936ի ինքնակենսագրութեան մէջ. «Ծնուել եմ 42 տարի առաջ, 1894 թուականին, Տաճկաստանում, Խարբերդի վիլայէթի Մագրա քաղաքում»⁵⁹:

Արզումանեան որդեգրած է 1894ը, վկայակոչելով ինքնակենսագրութիւնը⁶⁰: Վերջինիս առաջին մասը՝ մինչեւ Ուխտընսընի Համալսարանը մտնելու փաստը, հրատարակուած է Հայկ Խաչատրեանի կողմէ, սակայն առաջին նախադասութիւնը տարբեր տեսք ունի. «Ծնուել եմ 1894-ի Յուլիսի 18-ին, Խարբերդի վիլայէթի Մագրա քաղաքում»⁶¹: Դաւիթ Գասպարեանի հրապարակումին մէջ եւս սկզբնական նախադասութիւնը ենթարկուած է կրճատումի. «Ծնուել եմ 42 տարի առաջ Խարբերդի վիլայէթի Մէգրէ քաղաքում»⁶²: Տեղին է նշել, որ Երեանի ԳԱԹի արխիւը հեղինակային օրինակը չունի, այլ՝ հայերէն եւ ռուսերէն մեքենագիր պատճէններ, որոնք յայտնապէս

օրինակում են յետմահու (հայերէնը մեքենագրում է 1940ի ուղղագրութեամբ): Ծննդեան օրուան ու ամսուան բացակայութիւնը արխիւային օրինակէն ենթադրել կու տայ, որ Խաչատրեան կա՛մ մեզի անյայտ ուրիշ օրինակ մը օգտագործած է եւ կա՛մ ընդմիջարկութիւններ կատարած է հրապարակումին մէջ: Ամէն պարագայի, Յուլիս 18ը շրջանառութեան մէջ է մինչեւ այսօր⁶³:

Ինչպէս գրած ենք ասկէ առաջ, 1893-1894 թուագրումը խոտոր կը համեմատի Թոթովենցի վաղ կենսագրութեան փաստերուն հետ⁶⁴: Այստեղ պիտի փորձենք ամրագրել մեր կարծիքը լրացուցիչ տուեալներով:

Կեանքը Հին Հռովմէական Ճանապարհի Վրայի մէջ, Թոթովենց ունի մարդու եւ բնութեան մտերմութեան մասին գեղեցիկ պատում մը, որուն հերոսներն են Յակոբը՝ աւագ եղբայրը, ու Մարանը՝ անոր արաբական ձին: Անոնց կապը հասած է այն աստիճանին, որ Յակոբ՝ միջնակարգը աւարտելէ ետք, մերժած է բարձրագոյն դպրոց երթալ «միայն այն մտահոգութեամբ, որ Մարանին չէր կարող տանել հետը Պոլիս, Պրուսա եւ կամ Երուսա», գրած է Թոթովենց, աւելցնելով, թէ «նրա հասակակիցներից շատերը պսակուեցին, երեխաներ ունեցան, ոմանք նշանուած էին (...)» երբ Յակոբը Մարանի սիրով տակաւին «լցնում էր իր հոգու ամբողջ պարապը»⁶⁵:

Ձիուն մահէն ետք, հայրը իր անդրանիկ որդիին առաջարկած է ամուսնանալ կամ ճամբորդել՝ վիշտը ամոքելու համար: Ան Պոլիս ճամբորդած ու վերադարձած է՝ նուէրներ բերելով տան անդամներուն: Վահանը ստացած է կարմիր չուստեր (հողաթափեր), ու յետագային գրած է, թէ «առաջին անգամ երբ հագայ եւ փողոց գնացի, ինձ թւում էր, որ ամբողջ քաղաքի բնակչութիւնը չուստ է դիտում»⁶⁶: Ապագայ գրագէտը փողոց ելլող է ինքնագիտակցութեան հասած գէթ 4-5 տարեկան մանուկ ըլլալու էր: Այնուհետեւ, «մի օր, երբ ես նստած էի հօրս կողքին, եւ նա խաղում էր իմ ոսկեգոյն մագերիի հետ»⁶⁷, հայրն ու մայրը խորհրդակցաբար վճռած են անդրանիկ որդին ամուսնացնել: Թեկնածուներու որոնումը ի վերջոյ յանգած է հօր ընտրութեան՝ դեռահաս Եղիսաբէթին, որ Գրիգոր աղայի դուստրն էր: Փարատելու համար մօր վախը, թէ արդեօք «պզտիկ» աղջիկը կու տա՞ն, հայրը, յիշեցնելէ ետք, թէ «դուն տասնիրեք տարեկան էիր

ծոցս մտար», ըսած է. «Ես ուզեմ, թող չիտան,- աղջիկը տասնիրեք, տղան՝ տասնութը, ինչո՞ւ չպիտի տան»⁶⁸:

Թէեւ վէպը յագեցած է ինքնակենսագրական տուեալներով, վիպական ժամանակը, անշուշտ, կրնայ չզուգադիպիլ իրական ժամանակին հետ, իսկ Յակոբի Պոլիս ճամբորդութիւնն ու ամուսնութիւնը՝ իրերայաջորդ իրողութիւններ չլլալ, ուստի՝ հինգ տարուան տարբերութեան մասին հօր պնդումը կրնայ յարմարցուած ըլլալ. մայրը ինչո՞ւ պիտի ջիշէր, թէ ինք ու ամուսինը տարիքային գրեթէ միեւնոյն տարբերութեամբ ամուսնացած էին:

Աւելին. Եղիսաբէթ, որ Ամերիկա ժամանած էր 14 Սեպտեմբեր 1934ին⁶⁹ եւ հաստատուած Պոստոն, 1936ին 54 տարեկան էր⁷⁰, ինչ որ կը յանգի ծննդեան 1882 թուականին (1879ին ծնած ամուսինին հետ տարիքային տարբերութիւնը երեք կ'ըլլայ): Յակոբ եւ Եղիսաբէթ (Եղսա) Թոթովեան (ծնեալ՝ Թերզեան) վեց զաւակներ ունեցած են. որոնցմէ առաջինը, ըստ ընտանեկան աղբիւրներու, Յարութիւնն էր (ծն. 1889), իսկ երկրորդը՝ Վիքթորիան (1900-1967)⁷¹: Առաջինի ծննդեան թուականը տրամաբանօրէն ուղղելով 1898 կամ 1899, կը յանգինք ամուսնութեան 1897ի շուրջ, որ Յակոբը 18 տարեկան կը դարձնէ (ըստ ընտանեկան ասանդութեան 1879ին ծնած ըլլալով) եւ միւս կողմէ կը համընկնի այն փաստին հետ, որ Վ. Թոթովենց արդէն ծնած ու փողոց ելլելու տարիքին մէջ էր, նաեւ՝ ծնողներու ամուսնական խօսակցութիւնը յիշող վկայ ըլլալու, ինչ որ 1893-1894 ծննդեան թուականները բացառելու յաւելեալ պատճառ է:

Ըստ գրագէտին, «մեսրոպեան տառերն ինձ առաջին անգամ սովորեցրեց մի ասորի վարժապետ՝ պարոն Աշուրը»⁷²: Աշուր Ս. Եուսուֆ (1858-1915) Խարբերդ ծնած ու Այնթապի Ամերիկեան Գոլէճէն թերաւարտ ուսուցիչ մըն էր, որ Ամասիա, Այնթապ, Իզմիր ու Մալաթիա ուսուցչական պաշտօններ վարելէ ետք, իր ծննդավայրը վերադարձած էր 1888ին: 1888-1895ին պաշտօնավարելէ ետք Խարբերդի Ասորւոց թաղին, Խարբերդի Բողոքականաց դպրոցին եւ Մեզրէի Բողոքականաց դպրոցին մէջ, 1895-1915՝ դասաւանդած է Եփրատ Գոլէճին մէջ մինչեւ նահատակութիւնը Մեծ Եղեռնին⁷³: Կարինէն գրուած 27 Օգոստոս 1916 թուակիր նամակով, Խարբերդցի անանուն վերապրող մը

վկայած է, որ «մէկ ազնիւ ասորի կար Պր. Աշուրը, այն ալ Բրօֆէտորներուն հետ սպաննեցին»⁷⁴:

Եթէ, ըստ Ա. Գեորգեանի, Թոթովենց 1897ին մտած էր Մեգրէի Կեդրոնական Վարժարանը⁷⁵, որ 12ամեայ ընթացք ունէր (մասնկարան՝ 4 դասարան, նախակրթարան՝ 4 դասարան, բարձրագոյն դպրոց՝ 4 դասարան)⁷⁶, դժուար թէ երեք տարեկանին առաջին տառերը սորված ըլլար՝ 1894ին ծնած ըլլալու պարագային: Սակայն, 1889ին (կամ 1890ին) ծնած ըլլալը տրամաբանական կը դարձնէ, որ 1894-1895ին, այսինքն՝ այն երկու տարիներուն, երբ Աշուր Եուսուֆ դասաւանդած է Մեգրէի Բողոքականաց դպրոցին մէջ⁷⁷, նաեւ մասնատոր դասեր տուած ըլլար ապագայ գրագէտին:

1936ի ինքնակենսագրութեան մէջ, Թոթովենց արձանագրած է. «Իմ դասատուներն էին երկու տաճկահայ, հայկական արձակի վարպետներ Թվատինցին եւ Ռուբէն Զարդարեանը: Նրանք էլ յայտնաբերեցին ինձ որպէս գրող»⁷⁸: 1908ին, առաջին գրքոյկը՝ *Աւերակ*, ծօնուած է «գրչի վարպետիս՝ Ռուբէն Զարդարեանին»⁷⁹: Այսպիսի ծօն մը կ'ենթադրէ, որ Զարդարեան Թոթովենցը յայտնաբերած էր որպէս գրող 8-9 տարեկան հասակին, քանի որ ան Մեգրէ պաշտօնավարած էր մինչեւ Յունիս 1903, երբ ձերբակալուած էր 35 հոգիի հետ՝ հնչակեան գործիչներ Յաբէթի եւ Յակոբի գործին ծիրին մէջ: Ապրիլ 1904ին ազատ արձակուած ու Խարբերդէն անվերադարձ հեռացած էր⁸⁰: Աւելի հաւանական է, որ պատանիի մը գրական ծիրբերը յայտնաբերուէին 13-14 տարեկանին:

Թվատինցիին նուիրուած 1923ի ընդարձակ ակնարկին մէջ, Թոթովենց վկայած է. «Ես յիշում եմ, երբ փոքրիկ պատանի, աշակերտում էի իրեն, մի օր յայտնեց դասարանում, որ իր “Զալըմ տղան” դրաման կովկասեան “Մուրճ”ի խմբագրութիւնը ընդունել է եւ իրեն ուղարկել 18 օսմանեան ոսկի եւ նա տակաւին կասկածում էր, որ 18 ոսկիներից իր պոլսեցի միջնորդը “բան մըն ալ մաշեցուցած կ'ըլլայ”»⁸¹: Թատերախաղը լոյս տեսած է 1904ի առաջին կէսին⁸². ավելի հաւանական է, որ Թվատինցի նման յայտարարութիւն կատարէր 14-15 տարեկան «փոքրիկ պատանի»ներու եւ ո՛չ թէ տասնամեայ երեխաներու:

Թոթովենց Կեդրոնական Վարժարանէն շրջանաւարտ եղած է 1907ին⁸³. Վ. Երէցեան վկայած է, որ դպրոցի աւարտական

տարին իր դասընկերը բանաստեղծություններ հրատարակած է մօրենական Գույումճեան մականունով եւ խմբագրած՝ ձեռագիր ամսաթերթ մը,⁸⁴ որ «Աստղիկ» կոչուած ու խմորատիպ եղած է⁸⁵: Նոյնինքն գրագէտը նշած է, որ «ես վաղուց էի յափշտակուել բանաստեղծութեամբ, կարդում էի եւ գրում մեր դպրոցի ձեռագիր եւ խմորատիպ թերթերում, ինքս էլ խմբագրել էի մէկ-երկու ձեռագիր ամսաթերթ, բայց դեռ չէի տպագրուել»⁸⁶: Ի դէպ, վարժարանի աւարտող կարգերուն «Նոր Գարուն» խմորատիպ թերթը «Ծովաց Արծի» անունը որդեգրած է օսմանեան սահմանադրութենէն ետք⁸⁷, ինչ որ անհաւանական կը դարձնէ, որ Թոթովենցը վերջինիս աշխատակցած ըլլայ⁸⁸:

Թոթովենց վկայած է, որ իր բանաստեղծական երախայրիքը տպուած է «իմ դպրոցական տարիներին»⁸⁹: Նշած է, որ աւագ եղբօր՝ Յակոբի որդիին մահուան առիթով, «ես գրել էի մի ոտանաւոր եւ առանց ոչ ոքի մի բան ասելու, ուղարկել էի Զմիւռնիա՝ “Արեւելեան Մամուլ” շաբաթաթերթին: Այդ ոտանաւորը տպուեց՝ առաջին տպագրուած “երկը” իմ կեանքում»⁹⁰: «Վաղամեղիկ ՏԻԳՐԱՆԻԿԻս յիշատակին» ձօնուած յատուր պատշաճի այս չափածոն, որ յիշուած է կենսագիրներու կողմէ՝ առանց ճշգրիտ թուագրումի կամ անդրադարձի, կու տանք նոյնութեամբ՝ պատմական հետաքրքրութեան համար.

*«Թախծութիւնը հոգիիս մէջ բոյն դրաւ:
Այտերըն երբ թառամեցան դալկահար:
Ամէն իրկու [sic] ցաւի նոպան սրտագրաւ
Կը հիւծէ զիս, հոգի'ս կրծէ անդադար:*

*Դեռ երէկ էր Տիգրանիկս թաղեցի,
Յարգելի հօրս յիշատակը մի՛ միայն,
Արտասուեցի թուլութեամբ մը կանացի
Անգոսնելով սա աշխարհը ընդունայն:*

*Բաժնուեցաւ իր մամիկին տաք գրկէն
Վերջի ապեն զինք թողելով յուսահատ:
«Երկընքին մէջ հըրեշտակներն քեզ գրկէն»
Կ'ըսէր մայրիկն պըռըստելով իր ճակատ:*

*Ու հայրիկը կը մըրմընջէր ետեւէն.
“Որք թողուցիր այս աշխարհին մէջ տըրտում*

“Պիպրի լամ միշտ քանի ցաւերոս դեռ տեսնեն,
“Պիպրի երգեմ քաղցրիկ անունդ անդադրում”:

Կը հառաչէր սիրտս արիննոյ սգաւէր [sic],
Հոգիս կու լար մարերիմը կորուսած,
Ժամուն զանգակն կարդար սգոյ հրաւէր,
Կ’աղօթէին անմիտ ծերերն առ Աստուած:

Թախծութիւնը հոգիիս մէջ բոյն դրաւ
Այտերըն երբ թառամեցան դալկահար.
Ամէն իրկու [sic] ցափ նոպան սրբորագթաւ
Կը հիւծէ զիս, հոգի’ս կրծէ անդադար⁹¹:

Հանրայայտ փաստ է, որ Եղիշէ Չարենց «այդ հիւանդ, հանճարեղ պատանին» կոչած է Միսաք Մեծարենցը, որուն գրական վեցամեայ գործունէութիւնը ամարտած է 22 տարեկանին: Թոթովենցի ցոյց տուած արտակարգ կանխահասութիւնը (իբրեւ թէ) 13 տարեկանին նոյնպէս արժանի պիտի ըլլար չարենցեան որակումին. ձեռագիր հանդէս լոյս ընծայելու փորձ, գրական առաջին հրապարակում եւ նամակագրութիւն՝ 21ամեայ Մեծարենցի հետ, որուն բանաստեղծութիւնն ու հատորները դարձած էին կատաղի յարձակումներու նշանակ, եւ որմէ նուէր ստացած է անոր երկրորդ հատորը՝ *Նոր Տաղերը*⁹²: Այս բոլորը անելի բնորոշ պէտք է նկատել 18ամեայ Վահան Թոթովենցին, որուն հետ շրջանաւարտ եղած է ամերիկահայ ապագայ խմբագիր ու գրականագէտ, 18ամեայ Նշան Տեստէկիւլը (1889-1930)⁹³:

Ըստ Ուիլքինսընի, Թոթովենցի երկու բանաստեղծական գրքոյկները՝ *Աւերակ* (1908) եւ *Սրինգ* (1909), անելի հաւանաբար կը կարդացուին որպէս 14ամեայ օժտեալ պատանիի մը, քան 19ամեայ երիտասարդի գրական արտադրութիւնը⁹⁴: Ակնարկելով առաջին գիրքին, Թոթովենց վկայած է, որ «այն ժամանակ միայն ես զգացի, որ գոյութիւն ունի ինչ-որ ներքին մի բան, որ արտացոլում է տպագրութեան մէջ, գոյութիւն ունի ինչ-որ մի բան, որ Դուրեանն ունէր, Մեծարենցն ունէր, բայց ես չունէի»⁹⁵: Ակնարկութիւնը կրնայ վերաբերիլ այն ինքնագիտակցութեան, որ սկսնակ բանաստեղծը երկու վաղամեռիկ գրողներու ազդեցութենէն դուրս չէ կրցած գալ ու ինքնուրոյն շեշտ մը

դրսեւորել: Միւս կողմէ, երբ Դուրեանն ու Մեծարենցը 18-21 տարեկանին կը գրէին կամ կը հրատարակէին իրենց լաւագոյն բանաստեղծութիւնները, նման համեմատութիւն հիմք չունի 14ամեայի մը պարագային, այլ կարելի կը դառնայ երբ սկսնակը կը տեղադրուի իր բուն տարիքին՝ 18-19ի մէջ:

Այստեղ պէտք է անելցնել, որ այնուհետեւ Թոթովենց կը թուի Սիւսանթոյի բանաստեղծական հմայքին տակ մնացած ըլլալ, թերեւս՝ վերջինիս Սիւսեալ Նահանգներ կեցութեան շրջանին (1909-1910): 1910ի սկզբնաւորութեան լոյս տեսած ու սիւսանթոյական ոճի բացայայտ ներգործութիւնը ունեցող յեղափոխաշունչ «Եղբայրութեան Դրօշը» քերթուածը⁹⁶ արդեօք 15ամեայ պատանիի մը գո՞րծն էր, թէ՞ նոյն տարուան վերջաւորութեան 20պանեանին «քսաներորդ գարունիս» ըլլալու յայտարարութիւն ընող երիտասարդին:

Այս գրական շրջադարձը նաեւ քաղաքական հասունացման զուգահեռ մը ունէր: 1912ի ինքնակենսագրականին մէջ, Թոթովենց տուած է ծանրակշիռ վկայութիւն մը, որ ըստ էութեան չի կրնար վերագրուիլ 13-14ամեայ պատանիի մը: Արդարեւ, 1907ին կամ, ամէն պարագայի, Յուլիս 1908էն առաջ ան թղթակցած է Պոստոնի դաշնակցական *Հայրենիք* շաբաթաթերթին, որուն մուտքը համիտեան վարչակարգին կողմէ արգիլուած էր. «“Հայրենիք”ի հետ յարաբերութիւնս սկսած է Երկրէն դրկած թղթակցութիւններով, Օսմ. *Յեղափոխութենէն առաջ* եւ տեսած է մինչեւ այսօր»⁹⁷: Այս փաստը վրիպած է Ուիլքինսոնի ուշադրութենէն, ու կը ջրէ անոր ենթադրութիւնը, որ այդ ինքնակենսագրութեամբ Թոթովենց փորձած էր անելի մեծ տարիք ցոյց տալ յաջ դաշնակցական ղեկավարութեան⁹⁸:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

1936ի ինքնակենսագրութեան մէջ, Թոթովենց արձանագրած է, «1908ին, օսմանեան սահմանադրութեան հրապարակումից յետոյ, ես թողեցի հայրենի քաղաքը եւ մեկնեցի Ստամբուլ: Ապրեցի այնտեղ ընդամէնը մի քանի ամիս եւ ճանապարհ ընկալ դէպի Հարաւային Եւրոպայի կախարդական ամերը, Արշիպելագոսի կղզիները, Յունաստան, Իտալիա: Ապա անցայ Փարիզ եւ վերջապէս Նիւ Եորք»⁹⁹: Դժուար է պատկերացնել, որ 14ամեայ

պատանի մը առանձինն կատարէր երկարածիզ ճամբորդութիւնը՝ Խարբերդէն մինչեւ Պոլիս ու Ամերիկա, ներառեալ՝ երկու հատորներու հրատարակութիւնը: Ան ընկերակիցի մը ներկայութեան ակնարկած չէ. աւելի տրամաբանական է, որ 19ամեայ երիտասարդ մը իր ծննդավայրէն դուրս ելլելու արկածախնդրութեան դիմէր ու ապա՝ պանդխտութեան:

Վաղարշակ Նորենց գրած է. «1908 թուին, օսմանեան Սահմանադրութիւնից յետոյ, Թոթովենցը գնում է Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից անցնում Եւրոպա եւ Ամերիկա»¹⁰⁰: Մանուկեանի այն լակոնական նշումին, թէ «Վ. Թոթովենցը 1908 թուականին հաստատում է Ամերիկայում»¹⁰¹, յաջորդած է Արզումանեանի աւելի ծաալուն խօսքը՝ ինքնակենսագրութեան վերաշարադրումով. «1908 թուականին, օսմանեան սահմանադրութիւնից յետոյ, Թոթովենցը թողնում է հայրենի քաղաքը եւ անցնում Պոլիս»: Գրքոյկներուն անդրադարձին կողքին, ան աւելցուցած է, որ «Պոլսից, ուր մնում է ընդամէնը մի քանի ամիս, Յունաստանի, Իտալիայի վրայով նա մեկնում է Փարիզ, ապա Նիւ-Եորք»¹⁰²: Թոթովենցի 1936ի ինքնակենսագրականին վերջին տողը Արզումանեանի կողմէ ստորագրուած յօդուածին մէջ¹⁰³ դարձած է «1909-ին մեկնել է Փարիզ, ապա Նիւ Եորք»: Ասիկա մեկնաբանական թիրիմացութիւն մըն է, որ բառացիօրէն կրկնուած է Խաչատրեանի¹⁰⁴, *Հայկական Համաոփ Հանրագիտարանին* ու *Ով Ով է. Հայեր* կենսագրական հանրագիտարանին կողմէ¹⁰⁵, եւ ընդօրինակուած՝ այլուր¹⁰⁶:

Արդարեւ, *Տօնօն* վիպակի առաջին էջին տողը - երբ Թոթովենց կը պատրաստուէր դիմաւորել իր մօր հօրաքրոջ որդին՝ Նոր Աշխարհին մէջ - կը յուշէ. «Ահա այդ աշունի օր մը, 1908-ին, Նիւ-Եորք էի»¹⁰⁷: Իսկ ըստ Էլիզ Այլընտի մէջ պահպանուած յայտարարագրին, “La Touraine” նաւը, որուն ճամբորդներուն շարքին էր ուսանող Vahan Totooyanը, Լը Հաւրէն (Ֆրանսա) մեկնած ու Նիւ Եորք ժամանած է 8 Նոյեմբեր 1908ին¹⁰⁸:

Ամերիկա երկրորդ ժամանումին (1920), գրագէտը յայտարարած է, թէ 8 տարի գտնուած էր Ուիպօնսըն, որուն կողքին ամերիկացի քննիչը ձեռագիր աւելցուցած է 1908 թուականը¹⁰⁹: 1908-1915ի տուեալներուն վերականգնումը, սակայն, հեռու է ութ տարիներու այդ «կլորցում» հաշուարկէն:

Պ. Կէօլճիկ կը գրադէր գորգավաճառութեամբ եւ Մինեսոթա նահանգի Սենթ Փոլ քաղաքը կայք հաստատած էր 1899ին: Գործին զարգացումով, այնուհետեւ անոր հարազատներն ու ընտանեկան պարագաներն ալ հոն գացած էին¹¹⁰: Իր ժամանումին Նիւ Եորք քանի մը օր մնալէ ետք, Թոթովենց կ'անցնէր Սենթ Փոլ¹¹¹, ուր 1909ին կ'աշխատէր մօրեղբօր քով որպէս հիւսող¹¹²: Ապրիլ 1910ին Նիւ Եորք գտնուելէ ետք¹¹³, Նոյեմբերին դարձեալ Սենթ Փոլ էր¹¹⁴, ուր Կէօլճիկի վաճառատան պաշտօնեայ էր 1911ին¹¹⁵:

Այնուհետեւ, Թոթովենց մտած է ամերիկեան համալսարան: 1936ի ինքնակենսագրութեան մէջ, ան պնդած է թէ՛ 1894ին ծնած ըլլալը եւ թէ՛ 18 տարեկանին համալսարան աւարտած ըլլալը, ինչ որ ի սկզբանէ կասկածելի է. «Ամերիկայում դարձայ բանուոր, այդտեղ էլ ստացայ իմ բարձրագոյն կրթութիւնը, 1912-ին գրականագէտի կոչումով աւարտելով Վիկանսընի [sic] համալսարանը»¹¹⁶: Թէեւ Արզումանեան սկզբնապէս գրած էր, թէ «1912 թուականից նա սովորում էր Վիքսանսըն համալսարանում»¹¹⁷, յետագային ամէնուրեք կրկնուած է գրագէտին տեղեկութիւնը այդ տարի «Վիկանսըն»ի համալսարանը աւարտելու մասին¹¹⁸: Համալսարան աւարտած ըլլալու փաստը՝ առանց վայրը յիշելու, նաեւ արձանագրուած է *Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշպը* աշխատութեան մէջ,¹¹⁹ իսկ աւելի ուշ, Թոթովենց թիւրի-մացաբար համարուած է Հարվըրտ Համալսարանի շրջանաւարտ¹²⁰:

Սակայն, Ուիլքինսըն արդէն 1982ին արձանագրած էր, որ ան Ուիքսոնսընի Համալսարանի պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան դասերուն հետեւած էր՝ առանց աւարտած ըլլալու որեւէ ակնարկութեան¹²¹: Այդ, համալսարանին անձնակազմի եւ ուսանողներու ուղեցոյցը յիշած է Vahan H. Totoventzը որպէս College of Letters and Scienceի երկրորդ տարուան ուսանող՝ 1913ի վերջաւորութեան¹²², իսկ Մայիս 1914ին տպուած համալսարանական ցուցակը անոր sophomore (երկրորդ տարուան ուսանող) ըլլալը կրկնած է¹²³: Այս տեղեկութիւնը նոյնպէս յիշուած է 1914ին հրատարակուած ուսանողական տարեգիրքի մը մէջ, ըստ որուն Թոթովենց մաս կը կազմէր Athenaeum եւ International Club ուսանողական խմբակներուն¹²⁴: Ուիքսոնսընի Համալսարանի արձանագրութիւնները ստուգելով, Հրակ Վարժապետեան հաստատած է, որ Թոթովենց հոն յաճախած է 1912-1914ին ու

թերաւարտ մնացած¹²⁵: 1913ի ամրան, ան նաեւ հետեւած է Մինեսոթայի Համալսարանի ամառնային դասընթացքին¹²⁶:

Իբր թէ իր «մոլի անգլիասէր» եւ «սովետական իշխանութեան թշնամի» ըլլալը «խոստովանելով» խորհրդային պետական անվտանգութեան քննիչներուն, 8 Հոկտեմբեր 1937ին Թոթովենց յայտնած է. «Իմ այս հայեցակէտը ելնում էր նաեւ իմ հակայեղափոխական, նացիոնալիստական համոզմունքներից, որոնք սկիզբ էին առնում դեռեւս 1910-1912 թթ., երբ ես “դաշնակցութիւն” հակայեղափոխական կուսակցութեան եւ Ամերիկայում ուսանողների դաշնակցական կազմակերպութեան անդամ էի...»¹²⁷: Յաճախ կոտտանքներով կորզուած նման յայտարարութիւններուն վաւերականութիւնը խնդրական ըլլալով հանդերձ, վերջինս փաստական ճշգրիտ տուեալներ կը պարունակէ¹²⁸: Իր համալսարանական կրթութեան զուգահեռ, ըստ Վրացեանի վկայութեան, «... Թոթովենց իր գրական եւ հասարակական դաստիարակութիւնը ստացած էր Հ.Յ. Դաշնակցութեան մէջ, Զարդարեաններու եւ Սիամանթօներու շունչին տակ: Թոթովենցը արդէն Թոթովենց էր, երբ դարձաւ Խորհրդային “ուղեկից”»¹²⁹: Արդարեւ, Ապրիլ 1910ին Թէոդիկին ուղղած նամակին մէջ, ան յիշած է Արշակ Տէր Մահտեսեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող Նիւ Եորքի *Armenia* անգլիագիր գրական հանդէսը, «որուն մէջ ես ալ *խորեւ դաշնակցական* իմ բաժինս ունիմ»¹³⁰: 1912ի ինքնակենսագրականը կը հաստատէ. «Կը նկատեմ “Հայրենիք” [ը] իմ տունը, իմ բոյնը, ուր հանգիստ կ’առնեն իմ իտէալներս եւ հասարակական յուզումներս»¹³¹: Սիմոն Զաւարեանի մահուան (Հոկտեմբեր 1913) վաղորդայնին ան ցաւակցական նամակ մը ստորագրած է «Ուսքանսինի [sic] Հայ Ուսանողական Միութեան» կողմէ, որ կ’ըսէր. «Մեր անզուգական ընկերոջ Ս. Զաւարեանի անակնկալ մահուան առթիւ մեր ցաւակցութիւնը կ[ը] յայտնենք հայ երիտասարդութեան ընդհանրապէս եւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան մասնաւորապէս՝ հաւատալով, թէ անոր փառաւոր կեանքը աւելի պիտի սրտապնդէ մեզ քան յուսահատեցնէ»¹³²:

Վրացեան 1912-1914ին *Հայրենիքի* խմբագիրն էր: Այդ շրջանին ան ծանօթացած էր Թոթովենցին ու կատարած՝ հետեւեալ վկայութիւնը. «Աշխոյժ, հետաքրքիր մտքի եւ բոտն ապրումներու տէր երիտասարդ մըն էր: Հաճելի էր իր հետ խօսիլը, բայց աւելի

հաճելի էր նամակագրութիւնը: Կը սիրէր յաճախ ու երկար գրել ամէն բանի մասին: Դատումներու մէջ անկեղծ էր, կրակոտ ու վճռական: Իր նամակները հետաքրքրական նիւթեր կը պարունակէն ու նաեւ կենսագրական հարուստ տեղեկութիւններ: Ափսո՛ւս, հնարաւորութիւն չկայ անոնցմէ քաղուածքներ ընելու»¹³³:

Ըստ առկայ տուեալներու, անորոշ է, որ Թոթովենց 1914-1915 ուսումնական տարեշրջանին վերադարձած ըլլայ համալսարան, եւ նոյնպէս անորոշ է ուսումը կիսաւարտ ձգելու պատճառը: Յստակ է առայժմ, որ 1915ին ան որպէս վաճառող կ'աշխատէր մէկ այլ մօրեղբօր՝ Տիգրան Կէօճիկի մօտ, Մինիափոլիսի մէջ¹³⁴: Նոյն տարուան Մայիսին ան կ'անցնէր Նիւ Եորք, ռուսական «Յար» նաւով դէպի Կովկաս մեկնելու համար՝ ամերիկահայ կամաւորներու առաջին խումբին հետ: Թէեւ *Տոնօն* վիպակին մէջ մեկնումը թուագրուած է 1 Յունիսին, իսկ կամաւորներու առաջին խումբին թիւը տրուած է որպէս 177 հոգի¹³⁵, Ամերիկայի ՀՅԴ Կեդր. Կոմիտէի 23 Յունիսի նամակը, ուղղուած՝ *Դրօշակի* խմբագրութեան, ՀՅԴ Պալքանի Կեդր. Կոմիտէին եւ Եզիպտոսի Կեդր. Կոմիտէին, կը յայտնէ, թէ մեկնումը տեղի ունեցած է 2 Յունիսին, իսկ կամաւորներու թիւը 150 էր, մինչ Ազգային Բիւրոյի 8 Սեպտեմբերի նամակը Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին կը յայտնէ, թէ անոնց թիւը 160 էր¹³⁶: Կամաւոր Սեդրակ Բախտիկեան խումբին անդամներուն թիւը 158 նշելով, գրած է, թէ Թոթովենց մաս կազմած է եօթ հոգինոց յանձնախումբին, որ զբաղած է կամաւորներու գործերով¹³⁷: Խումբը Արխանգելսկ հասած է 17 Յունիսին¹³⁸, ապա՝ Փետրոկրատի ճանապարհով մեկնած Թիֆլիս, ուրկէ Թոթովենց՝ Վրացեանին ուղղած իր առաջին նամակով, հաղորդած է, ի միջի այլոց, որ «առաւօտուն գացինք Ջաւարեանի գերեզմանը, ուր խօսեցայ ես: Ներփակ կը ստանաս Ջաւարեանի կանաչներէն տերեւ մը»¹³⁹:

ԹՈԹՈՎԵՆՑ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ՄԵՇ ԵՂԵՌՆԻՆ

Միեւնոյն նամակին մէկ ուրիշ հատուածի մէջ, ակնարկելով կամաւորներու խումբին յետագայ շարժումներուն, ան գրած է. «Խումբի ուղղութեան մասին այսքան ըսեմ, թէ մայրս շուտով պիտի տեսնեմ: Վանի գրաւման եւ մանրամասնութիւններու մասին արդէն կը կարդաք: Հրաշալի դիմադրութիւն ըրած են»¹⁴⁰:

Սակայն, Թոթովենց ո՛չ մայրը պիտի տեսներ եւ ո՛չ ալ
 Խարբերողը: Մինչ այդ, տեղի կ'ունենար ընտանիքի
 տարագրութիւնն ու սպանութիւնը Մեծ Եղեռնին: Ինչպէս յայտնի
 է, 3 Յուլիս 1915ին Մեզրէի Գարաջէօլ, Իճասիյէ եւ Ամպար
 թաղերուն հայ բնակչութիւնը կը տեղահանուէր: Աւելի քան երեք
 հազար հոգինոց երկրորդ կարաւանը կը մեկնէր 200 սուփնաւոր
 զինուորներու հսկողութեամբ, որոնք կը գտնուէին տասը
 սպաներու հրամանատարութեան տակ¹⁴¹: Մահուան այս
 կարաւանին պատմութիւնը արագօրէն ուրուագրելով, Ադալեան
 նշած է. «Թոթովենցի տոհմաձառի պատմութիւնն այստեղ լոռմ է՝
 ովքե՛ր մեռան, ովքե՛ր ապրեցին, ո՞ր արեւի ներքոյ, ո՞ր
 ճանապարհի վրայ: Գուցէ լռեցին, որովհետեւ ժամանակը կանգ
 առաւ նրանց համար...»¹⁴²: Սակայն, կողմնակի տուեալներ թոյլ
 կու տան վերականգնել ընտանիքին ճակատագիրը:

Կարաւանին մաս կը կազմէին «Մէզիրէի ամենահարուստ
 տուները, որոնցմէ կարելի է արձանագրել հետեւեալները.-
 Ֆապրիքաթօռեան եղբայրներ, Խարբութեան, Գազանճեան,
 Զարիֆեան, Սարաֆեան, Տինկիլեան, Կիւրճեան, Արփիարեան,
 Թոթովեան, Գարապօղոսեան, Տէմիրճեան եւն.»¹⁴³: Կեանքի
 ապահովութեան եւ իջեանատուներու մէջ դիրութիւն ընծայող
 պաշտօնական փաստաթուղթերը, վաւերացուած՝ կուսակալէն եւ
 Խարբերդի ու Տերսիմի երեսփոխաններէն, ի հարկէ, մեռեալ
 տառ էին թրքական ջարդարարական մեքենային համար:
 Վերապրող Նազարէթ Փիրանեան գրած է. «Այս երկրորդ,
 ամենամեծ ու ամենահարուստ կարաւանին վախճանը կ'ըլլայ
 խիստ աղէտաւոր, նման առաջին կարաւանին: Մալաթիոյ մէջ,
 այրերը բաժնելով կիներէն՝ կը սպաննեն: Մնացեալը խաներու
 մէջ կը լեցնեն ու կը թալանեն անոնց անհաշիւ հարստութիւնը եւ
 բացի մէկ քանի հարուստ տան կիներէ, միւսները Եղեռնի ու
 անկից Տէր-Է-Զօր կը քշեն»¹⁴⁴: Խարբերդի վերապրողներէն
 Եսթէր Մկրտիչեան՝ Տիարպեքիի անգլիական փոխ-հիպատոս
 Թովմաս Մկրտիչեանի կինը, բերած է Եղսա Թոթովեանի
 վկայութիւնը, ուր նկարագրուած է, թէ ինչպէս երկրորդ
 կարաւանը խաներուն մէջ տեղաւորուած է, ու ապա տղամարդիկ
 բաժնուած են կիներէն ու սպաննուած: Բոլոր գոյքերն ու

արժեքատու իրերը ետին ձգելով, խուճապահար կիները փախուստի դիմած են՝ իրենց կեանքը ազատելու համար¹⁴⁵:

Ամենայն հաւանականութեամբ, Մարգարիտ Թոթովենցը զոհ գացած է Մեծ Եղեռնին: Սակայն, 1916ի Կարինէն տեղեկագրող անանուն խարբերողին կը գրէր, թէ «Խարբերողի բոլոր հարուստ տուններու կիներն ու աղջիկները կը մնան»¹⁴⁶, իսկ Մարգարիտի զաւակներուն անուղակի տեղեկութիւնները դեռ ողջ կը նկատէին զինք անլի ուշ: Արդարեւ, Գեորգ Թոթովենցը 1917ին իր մայրը Margaret Totovig անունով յիշած է որպէս ամենամօտ ազգական՝ «Մեզիրէ, Հայաստան» հասցէով¹⁴⁷, իսկ 1920ին Ամերիկա երկրորդ անգամ ժամանելու ատեն, անոր կրտսեր եղբայրը յիշած է մայրը՝ առանց անունը տալու, որպէս ամենամօտ ազգականը Խարբերողի մէջ¹⁴⁸:

Լեւոն Թոթովենցի մահուան «եղերական կերպ»ին ակնարկելով, Ադալեան գրած է. «Լեւոն է նաեւ Թոթովենցը: Նրա ստեղծագործութիւններում ոչ մի տողի ակնարկ կամ յիշատակութիւն չկայ իր հարազատների եղերական վախճանի մասին»¹⁴⁹: Այս պնդումը ճշգրտումի կը կարօտի: Ի հարկէ, 1930ին ան չէր կրնար ուղղակի անդրադառնալ այդ եղերական կերպին, բայց տողընդմէջ յիշատակութիւնները բացառուած չէին հետզհետէ հեղծուցիչ դարձող խորհրդահայ մթնոլորտին մէջ: Գրագէտը յաջողած է գաղտագողի խօսք մը սահեցնել Նիւ Եորքի մէջ իր առաջին ուղեցոյցը հանդիսացած ու յախուռն բնատրութեան տէր եղբօր ճակատագրին մասին. «Մինչեւ իր եղերական մահը նա չիմացաւ, թէ ինչ է կեանքի միջին ճանապարհը: Մահն անգամ նա չդիմաւորեց միջին ճանապարհով, սոսկ չմեռաւ նա, այլ սպանուեց – սպանուեց, ինչպէս պատմում էին, յորդահոս արիութեամբ, բռն թափով եւ եղերական կերպով»¹⁵⁰: Ըստ Փիրանեանի ձեռք բերած տեղեկութիւններուն, Յուլիս 1915ին, Մեզրի բաղաքային բանտը կալանատրուած հայ կուսակցական դէմքեր եւ գործիչներ զայն կրակի տուած էին, իմանալէ ետք, որ գիշերով Եղեսիա պիտի փոխադրուէին ինչ որ ճանապարհին սպաննուելու ծրագրի մը ազդանշանն էր: Հրդեհի 37 զոհերու անկատար ցուցակը յիշած է «Մեզիրէցի Լեւոն Թոթովենց»ը¹⁵¹, որ դաշնակցական մեռելներուն մաս կազմած է որպէս գործիչ՝ «Լեւոն Թոթովենց» անունով¹⁵²:

ՎՇՏԱՊԱՏՈՒՄ ԱՇԽԱՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

18 Յուլիս 1936ին ձերբակալուել էր երբ օր ետք, Թոթովենց առաջին անգամ հարցաքննուած է: Ըստ իր վկայութեան, «Արգոտինսկու (Արդութեան) ջոկատի հետ 1915-ի Օգոստոսին գնացինք Վան, մնացինք մէկ ամիս, տուեցինք մէկ մարտ, որից յետոյ վերադարձայ Թիֆլիս, ուր որպէս թարգմանիչ աշխատանքի անցայ անգլիական օգնութեան “Լորդ Մերի” կոմիտէում, որի ղեկավարն էր Բերկաստոնը: Նրա տեղակալ Բագհաուզի հետ մեկնեցինք Պարսկաստան՝ Խոյ»¹⁵³: Այս ցուցմունքը արհեստական կերպով կրճատած է Կամաւորական Երկրորդ Գունդին Թոթովենցի մասնակցութիւնը՝ իշխան Յովսէփ Արդութեանի հրամանատարութեան տակ, որ տեսած է մինչեւ Փետրուար 1916, երբ ձգած է բանակը «ներքին անհամաձայնութեան մը պատճառաւ» եւ մեկնած Թիֆլիս՝ «ուրիշ գունդի միանալու ջանքեր ընելու համար»¹⁵⁴:

Վկայութիւնը նաեւ փաստական կարգ մը սխալներ ունի, որոնք կը բխին թէ՛ յիշողութեան եւ թէ՛ սղագրական վրէպներէ: Այսպէս կոչուած «“Լորտ Մերի” կոմիտէ»ին ճիշդ անունը Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund (Հայ Գաղթականներու [Քաղաքապետի] Հիմնադրամ) էր: Հիմնադրամը հիմնուած էր Հոկտեմբեր 1915ին՝ Լոնտոնի քաղաքապետի (իմա՝ *Լորդ Մէյոր* / Lord Mayor) նախագահութեամբ, Եղեռնի վերապրողներուն եւ գաղթականներուն նիւթապէս օժանդակելու նպատակով, եւ Ապրիլ 1916ին հետագոտական խումբ մը (երկու բժիշկ եւ չորս գթութեան քոյր) ուղարկած էր Արեւմտեան Հայաստան եւ Կովկաս՝ տիրող թշուառութիւնը եւ օժանդակութեան աւելի արդիւնաւոր բաշխումը քննելու, գլխատրութեամբ հիմնադրամի քարտուղար Վեր. Հերլլտ Պաքսթընի (Rev. Harold Buxton, 1880-1976. հմմտ՝ «Բերկաստոն»), որ արդէն հայանպաստ գործունէութիւն կը ծաւալէր եղբօր՝ խորհրդարանի անդամ Նոէլ Պաքսթընի հետ¹⁵⁵: Վեր. Պաքսթըն Օգոստոս 1916ին կը վերադառնար Լոնտոն, ուր թրքական ջարդերուն կանխամտածուած բնոյթին եւ գերմանական պատասխանատուութեան մասին վկայութիւն կու տար¹⁵⁶:

Ադայեան, հիմնուելով նոյն մեղադրական գործին վրայ, գրած է, որ Թոթովենց մերժած էր անցնիլ Թուրքիա, ուր «Բերկստոնը» կը գտնուէր¹⁵⁷: Սակայն, գրագէտը գրած էր *Soñs* վիպակին մէջ, թէ Փետրուար 1916ին Թիֆլիս վերադառնալէ ետք, փորձած է մտնել Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ գտնուող Առաջին Գունդին մէջ. «Ես ջանացի, որպէս զի կամատրական առաջին գունդին միանայի, բայց արգելքներ եղան»¹⁵⁸: Այս անյաջողութենէն ետք, ան մեկնած է Կարին ու ապա Երզնկա՝ գաղթականներու օգնութեան գործով զբաղելու¹⁵⁹: Աւելին. հարցաքննութեան ընթացքին Թոթովենց վկայած է, որ «1916-ին Թիֆլիսում ծանօթացայ Զ. Եսայեանի հետ. նա ինձ ասաց, որ Լ. Շանթը նիւթեր է հաւաքում հայկական ջարդերի վերաբերեալ: Նրա համար նիւթեր հայթայթելու նպատակով մեկնեցի Էրզինջան (Երզնկա), ուր մնացի երեք ամիս»¹⁶⁰: Եսայեանի հետ վերոյիշեալ ծանօթութիւնը տեղի ունեցած է Թիֆլիս ապաստանած Վերոնիկա Զարդարեանի՝ Ռ. Զարդարեանի կնոջ տունը¹⁶¹:

Լեւոն Շանթ պատերազմի շրջանին Կովկաս գացած էր՝ դասագիրքերու գործով, հարկադրուելով հոն մնալ մինչեւ 1918, երբ Ռուսաստանը կտրելով յաջողած էր վերադառնալ Լոզան (Զուիցերիա), ուր կ'ապրէր ընտանիքին հետ¹⁶²: Անոր անունին հետ կապուած նիւթերու հաւաքումը կ'ակնարկէ ՀՅԴ Պաքուի կոմիտէի 1916ին ձեռնարկած *Վշտապապոռնի* ծրագրին՝ Մեծ Եղեռնի վերապրողներու վկայութիւնները հաւաքելու ու հրատարակելու համար: Աշխատանքները ղեկավարած է կուսակցութեան միակ վերապրող հիմնադիրը՝ Ռոստոմը (Ստեփան Զօրեան), իսկ գործօն մասնակիցներուն շարքին յիշուած են Անդրանիկը, Վահան Թոթովենցը, Սեբաստացի Մուրատը, Յակոբ Քինյ. Խաչվանքեանը, Զապէլ Եսայեանը եւ ուրիշներ¹⁶³:

4 Սեպտեմբեր 1916ին, թիֆլիսաբնակ Եսայեանը կը գրէր Տիգրան Յովհաննիսեանին (Պաքու), թէ «Վահանէն նամակներ ստացայ, որոնց մէջ կ'ըսէ, թէ երկու նամակ դրկած է արդէն Շանթին, բայց ապահով չէ, թէ իր ձեռքը հասած է, թէ ոչ. եթէ նամակները ստացած է, իմ գրելս աւելորդ է, եթէ ոչ, կը խնդրեմ, որ հաղորդէք իր հասցէն, եթէ կարելի է»¹⁶⁴: Աշնան, ըստ Եղիշէ

Մելիքեանի վկայութեան, Թոթովենց կը պաշտօնավարէր Կարնոյ «Պըքսթըն եղբայրներու հիմնած որբանոցին մէջ»¹⁶⁵: Նոյն տարուան վերջերուն, Արեւմտեան Հայաստանէն վերադարձին, ըստ «Անգլիա, Պարսկաստան եւ Ես» 1922ի յուշագրութեան, ան որպէս թարգման աշխատած է անգլիացիներ Hodgeի (Հոճ) եւ Blachouseի (Պլեքհոզ) համար, որոնք Թիֆլիս եկած էին՝ քանի մը ամիսով եւ որոշակի առաքելութեամբ Պարսկաստան երթալու: Անոնց ընկերացած է դէպի Ալեքսանդրապոլ, Երեւան ու Էջմիածին, առանց հասնելու Պարսկաստան¹⁶⁶: Վերոյիշեալներէն մէկը Հայ Գաղթականներու Հիմնադրամի անդամ Ալֆրէտ Պեքհաուզն էր (Alfred Backhouse. հմմտ. «Բագ-Հաուզ»)¹⁶⁷:

Յունուար 1917ին, Թոթովենց Շանթին հաշուետու եղած է՝ Երզնկայէն վերադարձին, ուր «գործին ետեւէ եղած» էր «գրեթէ հինգ ամիս»¹⁶⁸: Մեր կարծիքով, անոր հաւաքած նիւթերը ընդգրկուած են այն հրապարակումներուն մէջ, որոնք կատարուած են Ապրիլ 1917էն սկսեալ Հայաստան օրաթերթին մէջ՝ «Մեծ Եղեռնի Պատմութիւնը» խորագրին տակ: Անյայտ պատճառներով Վշտապատումը անտիպ մնացած է, որուն անցողիկ կերպով ակնարկած էր Հայաստանի՝ Նոյեմբեր 1917ի խմբագրականը, ուր կոչ կ'ըլլար Մեծ Եղեռնի պատմութեան համար նիւթեր հայթայթելու. «Օտարագգի մեր բարեկամները աւելի փութկոտ են այդ տեսակէտէն քան մենք: Մեր «Վշտապատում»ները եւ «Կարմիր Գրքերը» տակաւին լոյս չտեսան, գէթ մամուլը այդ դերին մէջ ըլլայ պարտաճանաչ»¹⁶⁹:

Կովկասի Հայ Գրողներու Ընկերութիւնը փորձած է Վշտապատումի հրատարակութեան ծրագիրը իրագործել 1919ին՝ Լէոյի խմբագրութեամբ¹⁷⁰: Այս ընթացքին, նիւթերը Մշակ օրաթերթի խմբագրատունը հանգրուանելէ ետք, 1920ականներուն Հայաստան հասած ու 1946ին յանձնուած են Ազգային Արխիւներուն: 2005ին մասնակի հրատարակութիւն մը կատարուած է՝ մէկ հատորով, իսկ 2012ին՝ ամբողջական եռահատոր հրատարակութիւնը¹⁷¹: Ըստ երեւոյթին, սկզբնական «Վշտապատում»ը Թոթովենցի կողմէ հաւաքուած նիւթերը չէր ընդգրկած, քանի որ այս հատորներուն վաւերաթողութիւնը անոր անունը չեն յիշեր գրի առնողներու շարքին:

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ

Թոթովենցի գաղափարական տեղաշարժը նաեւ կը կազմէ բաւական տարողունակ նիւթ մը, որ դեռ ամբողջական լուսաբանութեան կը սպասէ: «Անգլիա, Պարսկաստան եւ Ես» յուշագրութեան մէջ, ան հետեւեալ մէջբերումը կատարած է Հոճի հետ տեսակցութենէն.

«-- Քաղաքական ո՞ր կուսակցութեան կը պատկանիք, գոչեց անիկա:

Կուսակցութենէ՛ մը նոր էի դուրս եկած եւ պատասխանեցի.

-- Ոչ մէկ քաղաքական կուսակցութեան չեմ պատկանիր»¹⁷²:

Ըստ երեսոյթին, Թոթովենց Դաշնակցութենէն դուրս եկած էր 1916ի վերջերուն՝ Կովկասի անցուղարձերէն թխած գաղափարական տարակարծութիւններու որպէս հետեւանք: Ըստ դաշնակցական գործիչ Վահան Փափազեանի (Կոմս) մեկնաբանութեան, Տոքթ. Խաչատուր Պոնափարթեան, Թոթովենց եւ Լեւոն Թիֆլինճեան՝ «երեքն ալ Դաշնակցականներ էին, բայց ռուսահայ գործիչներու եւ հիմնարկութիւններու դէմ թունաւոր կիրքերով լեցուած, արեւմտահայ-արեւելահայ հատուածներու մէջ անցրպետը աւելի խորացնող՝ թաքուն, կրքոտ եւ աններելի բոլոր միջոցներով գործող մարդիկ»¹⁷³: Իսկ 1921ին հրատարակուած յօդուածի մը մէջ, Թոթովենց այսպէս պիտի պատճառաբանէր Դաշնակցութենէն իր հրաժարումը.

Ես եկայ այն խորագոյն համոզման որ մեր դատը քաղաքական անկախութեան դատն է եւ այդ դատի համար երկար եւ շատ ծանր տարիներ ունէ՛ Աւետարան, Քարլ Մարքսեան եւ կամ ուրիշներ, մէկդի պէտք է թողունք չի տկարացնելու, չորբացնելու համար այն դատը, որուն համար մեր ժողովուրդը իր վերջին արեան կաթիլը թափեց, եւ ձգեցի Դաշնակցութիւնը, որ ինկած ֆրագաբանութեան մէջ, թուացուցած էր թէ իր ազգային եւ թէ իր սօցիալիստական ճակատները¹⁷⁴:

Հայութեան երկու հատուածներուն միջեւ անցրպետը, ի հարկէ, գոյութիւն ունէր: Երեւանի *Աշխարհանք* եռօրեան, որ Վանի համանուն դաշնակցական թերթին շարունակութիւնն էր, Օգոստոս 1916ի թիւերէն մէկուն իր խմբագրականը կ'եզրափակէր հետեւեալ խօսքերով.

Թուրքահայ փախստականը, այսօր, ինքզինք կը գտնէ իրաւագորկ վիճակի մը մէջ՝ Կովկասի իր ազգակիցներուն հանդէպ: Անիկա խորապէս կ'ըմբռնէ այն պարագան, որ ինք մերկացուած է հասարակական իրաւունքներէ եւ ամէն ինչ կը զգայ իր եղբայրակիցներու իրաւունքին հրամայողական ուժը, որ անպայման հպատակիլ կը պահանջէ:

Թուրքահայը դեր եւ ձայն չունի փախստական գործերու տնօրինման ու ղեկավարութեան մէջ: Քանի գոյութիւն ունենայ այս նուաստացուցիչ իրողութիւնը, իրաւունքի հարցը կը մնայ հարց՝ այսօր եւ կը դառնայ դատ՝ վաղը: Թուրքահայ մտաւորականը պարտաւոր է լուծել այդ հարցը եւ վարել այդ դատը¹⁷⁵:

Արշակ Սաֆրաստեան դիտել տուած է, որ քանի մը արեւելահայ գործիչներու անփափկանկատ վերաբերմունքին հետեւանքով, «Տաճկահայ որոշ գործիչներ խորապէս վշտացան եւ փոխանակ մի քանիների հոգեկան ցածութեան աստիճան, սկսան զանգատիլ ամբողջ Ռուսահայութեան դէմ, որի ճնշող մեծամասնութիւնը դժբախտ Տաճկահայերին ցոյց տուած էր ամենաքնքրյալ վերաբերմունք եւ խորունկ սրտակից համակրութիւն»: Ըստ անոր, կարգ մը արեւմտահայ գործիչներու դժգոհութիւնը քանի մը արեւելահայ գործիչներու նկատմամբ ընդհանրացած է ու ստեղծած՝ «մի զգուելի մթնոլորտ, որ անխուսափելիօրէն պիտի վարակէր նաեւ երկուստեք ժողովրդական լայն խաւերին»¹⁷⁶:

1917-1918ին Թոթովենց Անդրանիկի գործակից էր, ստանձնելով արեւմտահայ գաղթականութեան շահերը պաշտպանող Հայաստան օրաթերթի խմբագրութիւնը՝ Դաշնակցութեան հանդէպ բացայայտ ընդդիմադիր դիրքերու վրայ: Դարձեալ ըստ Փափագեանի, «վերի պարոնները – մանաւանդ Թոթովենցը – համոզած էին զինքը (Անդրանիկը - Վ.Մ.), թէ Արեւմտահայութեան իրաւունքներու պաշտպանութեան եւ ռուսահայերու “յաւակնութիւններուն” վերջ տալու համար անհրաժեշտ է, որ Անդրանիկը սեփական թերթ մը ունենայ...»¹⁷⁷: Սաֆրաստեան բացասական կերպով արտայայտուած է Թոթովենցի խմբագրական կարողութիւններուն մասին. «Այժմ

որչափ ես կը ճանաչեմ այդ պարոնը. Վահան Թօթովենց այնչափ ընդունակ է տանելու այդպիսի մի գործ աննկատ հայրենասիրութեամբ եւ պատասխանատուութեան գիտակցութեամբ, որչափ ես ընդունակ եմ կարելու մի զոյգ լաւ կօշիկ»¹⁷⁸: Ծագումով վանեցի եւ ռամկավար հակումներ ունեցող Սաֆրաստեանի քամահրական արտայայտութիւնը թերեւս պէտք է տեղական հայրենասիրութեան վերագրել եւ գուցէ նաեւ՝ գաղափարական հակամարտութեան. յաջորդ նախադասութեան մէջ, ան գոված է Արտակ Դարբինեանի կողմէ խմբագրուած *Վան Տոսպ* շաբաթաթերթի լրջութիւնն ու անշահախնդիր անկողմնակալութիւնը, զայն անելի բարձր նկատելով «քան թէ “Հայաստան”ի էնտրիկող, պառակտող ու պողոտացող թերթուկը»¹⁷⁹:

Զօպանեանին ուղղած 1917ի նամակներէն կը պարզուի, որ Թոթովենց կը հետեւեր այսպէս կոչուած «ազգային» հոսանքին, որ կը հակադրուէր ընկերվարական ծրագրի կողմնակիցներուն: Մարտ 21ին ան կը գրէր՝ *Հայաստանի* խմբագրութեան կողմէ. «Այդ ժողովուրդի մէջ այլեւս չեն կարող գոյութիւն ունենալ փիլիսոփայական, սօսիալիստական (?)[,] հասարակական այլեայլ խտէաներու տարբերութիւններ եւ հակամարտութիւններ: Հայ ազգային-ազատագրութիւնը այն միակ նպատակն է որուն կը ձգտինք խմբովին»¹⁸⁰: Տասնամեակ մը ետք, Վրացեանի վերլուծումը զուգահեռ եւ խաչաձեւ ճանապարհներէ ընթացած է.

Իրերի բերումով, արեւմտահայերի եւ ռուսահայերի կեանքը յեղափոխութիւնից յետոյ գնաց տարբեր ճանապարհներով: Արեւմտահայերը ապրում էին սեփական, ազգային-տեղական կեանքով. նրանց հետաքրքրութիւնը ամփոփուած էր Թիւրքահայաստանի եւ գաղթականական գործերի սահմաններում: Ռուսահայութիւնը, ընդհակառակը, ամբողջապէս տարուեց համապետական ընդհանուր հարցերով եւ ընկերային գաղափարներով: Յեղափոխութեան մրրիկը յափշտակեց նրան եւ մի պահ մոռացնել տուեց զուտ ազգային ցանքերը¹⁸¹:

Թոթովենցի երկրորդ նամակը՝ Նոյեմբեր 1ին, անելի կը յստակացնէր իր դիրքորոշումը.

Դուք եկած էք Կովկաս եւ մօտէն կը ճանչնաք ռուսահայ մտաւորականութիւնը, բայց երկար չէք մնացած տեսնելու անոնց զգուելի, բացասական կողմերը: Անոնք “divine right” (երկնային իրաւունք) ունենալ կը դաւանին մեր վրայ եւ ամենամեծ խնդրէն մինչեւ ամենափոքրին մէջ իսկ կ’ուզեն հրամանատարի դեր կատարել: Թերթերու եւ գրքերու մէջ գրուածները չեն համապատասխաներ այն շարժումներուն եւ մտածումներուն որոնք practice կ’ըլլային մեր վրայ գաղթականական խնդրէն մինչեւ հայկական խնդրոյն մէջ: (...) Մենք դէմ ենք սօսիալիզմին պարզ այն պատճառով որ հայ սօսիալիզմը կ’առնէ ռուս սօսիալիզմի երազական, խօսկական եւ ծայրահեղ [sic] բնոյթը եւ ատելին՝ մեր սահմաններուն մէջ այդ սօսիալիզմը կը դառնայ այլանդակ եւ ծամաճոռած: Դուք չէք կրնար երեւակայել մեր բովանդակ թրքահայ գաղթականութեան վիճակը, ամէն մարդ հաց կը պոռայ եւ տոտող չիկայ, իսկ մեր սօսիալիսթները գացած են այնտեղ 8 ժամուայ բանտորութեան օր քարոզելու¹⁸²:

Այս բոլորի կողքին, կ’արժէ համադրաբար քննել 1936ի ինքնակենսագրութեան հետեւեալ նախադասութիւնը. «Հիասթափուած, գլխահակ, 1920 թուականին լքեցի Կովկասը, թողեցի դաշնականի մոայլ տիրապետութեան շրջանի Հայաստանը եւ մեկնեցի Ստամբուլ, Փարիզ եւ Նորից Նիւ-Եորք»¹⁸³: Մանուկեան առաջին անգամ մէջբերած է այս պարբերութիւնը աղճատումներով եւ թուականի անբացատրելի յաւելումով մը. «Հիասթափուած, գլխիկոր, 1920 թուականի մայիսին եւ թողի Կովկասը, թողի դաշնականի մոայլ տիրապետութեան շրջանի Հայաստանը եւ գնացի Ստամբուլ, Փարիզ ու Նորից Նիւ Եորք»¹⁸⁴: Պաթումէն Դերենիկ Դեմիրճեանին ուղղած 7 Յունիս 1920ի նամակը ցոյց կու տայ, որ յիշողութեան վրիպումը ժամանակագրական էր, բայց նաեւ՝ գաղափարական. Թոթովենց դրուատիքով կ’անդադառնար Յակոբ Օշականի՝ Մայիս 28ի առիթով գրած ու Պոլսոյ դաշնակցական պաշտօնաթերթ *Ճակարամարտի* մէջ հրատարակուած յօդուածի մը¹⁸⁵: Աւելին. ան ո’չ թէ «դաշնականի մոայլ տիրապետութեան շրջանի Հայաստանը» ձգած էր –

հաւանաբար այդ խօսքը քաղաքական տպաւորութիւն ստեղծելու ուղղուած էր – այլ՝ Թիֆլիսը¹⁸⁶, ուր շարունակած էր ապրիլ առաջին հանրապետութեան շրջանին¹⁸⁷:

«Դաշնակների մոայլ տիրապետութեան» օրերուն դէպի Պոլիս նաւարկելու միջոցին, Թոթովենց գրած է երեք յօդուածներ, որոնք իրերայաջորդ կերպով լոյս տեսած են Պոլսոյ *Ժողովուրդի Ձայնը* թերթին մէջ՝ ժամանումէն անմիջապէս ետք: Առաջինը, որ խորագրուած էր «Մեր Պետութիւնը», կը յայտնէր.

Պատմութեան համար խոշոր երեսոյթ մը տեղի կ'ունենայ, որուն մասին մեզմէ շատ քիչերը բաղդը ունին գիտակցելու: Արարատի շուրջը ծնած է պետութիւն մը եւ կամա՛ց կամա՛ց, դանդաղօրէ՛ն եւ սարսափելի, աներեւակայելի ցաւերով իր հասակը կ'առնէ: Այդ ծնած մանուկի դիեցման համար կը պակսին անհրաժեշտ բոլոր միջոցները, սակայն եւ այնպէս մանուկը կ'աճի յամառօրէ՛ն՝ այնպէս ինչպէս իր պապերն են սնած եւ բազմացած:

(...) Ոչ մէկ ուրիշ պետութիւն ստեղծուած չէ այնքան լայն ժողովրդական զոհաբերութիւններով, որքան այսօրուան հայկական հասարակապետութիւնը¹⁸⁸:

Եթէ առաջին յօդուածը կ'անդրադառնար պետութեան ծնունդին, երկրորդը ուղղակի ջատագովումն էր անկախութեան գաղափարին: Իր եզրափակիչ պարբերութիւններուն մէջ, ան կ'ըսէր.

Երանի՛ անոնց, որոնք ափ մը ջուր, ափ մը կաւ եւ կտոր մը քար բերին իրենց ձեռքերով հայրենիքի շինութեան համար, որովհետեւ անոնք ծրիաբար եւ առատօրէն պիտի ժառանգեն սէրը, գինին, պտուղն ու մեղրը այն հողին, որ արինով կշտացած՝ վաղուան լիութեամբը կը սարսռայ:

Ձեռքս կ'առնեմ Պոլսոյ հայ թերթերը *Ժողովուրդի Ձայնը*, *Երկիր*, *Ճակատամարտ*, որոնց մէջ կարմիր ոգի մը կը ծածանի: Անոնք Մայիս 28-ը կը տօնեն Պոլսոյ մէջ...

Մեր անկախութեան տօնը Վոսփորի ափերուն վրայ, մեր մանուկ հասարակապետութեան տօնը օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ:

Ահա՛ հսկայական երազ մը...

Եւ տակաւին ի՞նչ երազներ...¹⁸⁹:

Երրորդ յօդուածը կ'անդրադառնար Հայաստանի գրական-գեղարուեստական կեանքի զարգացման անհրաժեշտութեան, որպէս օրինակ բերելով Յովհաննէս Թումանեանի *Քառեակներուն* եւ «Ռուսահայոց այժմ ապրող ամենէն տաղանդաւոր բանաստեղծ տրամապիստ [sic]» Դեմիրճեանի *Գարուն* քերթողագիրքերուն հրատարակութիւնը Թիֆլիսի մէջ, որոնք «ոսկեղէն արժէքներ [են] մեր պետութեան եւ ժողովուրդին համար»¹⁹⁰:

Քաղաքական տպաւորութիւն ստեղծելու միեւնոյն տրամադրութիւնը պէտք է տեսնել Հայաստան հաստատունել քանի մը ամիս ետք Չօպանեանի դէմ գրած բաց նամակի այն տողերուն մէջ, ուր Թոթովենց դատաւիտած է Սեւրի Դաշնագրին ստորագրութիւնը Օգոստոս 1920ին.

Յիշո՛ւմ էք, որ ես Պարիզում ձեզ պատմում էի այն հոգեկան տանջանքը, որ կրեցի՝ երբ կարդացի Միջերկրական ծովու վրայ Սեւրի դաշնագրի ստորագրութիւնը: Տանջուեցի[,] ծովն ամբողջ փոթորկուեց իմ գլխին, որովհետեւ խորապէս զգում էի անգործնական եւ ուրեմն խարդախ լինելը այդ դաշնագրին: Դուք ժպտում էիք իմ “մանկական” մտքերի վրայ: Ես մտածում էի, որ Եւրոպան մի կողմից խաբում է մեր ժողովրդին եւ միւս կողմից Հայաստանի “հարազատ” կուսակցութիւնը քանդում է երկիրը¹⁹¹:

Տարբեր չէ այն գրութեան ոգին, որ Հայաստանի խորհրդայնացման տասնամեակին առիթով՝ 1931ին լոյս տեսած է *Գրական Դիրքերում* հանդէսին մէջ, եւ ուր Մայիս 1920ի ցուցաբերած խանդավառութիւնը փոխարինուած է ամբողջական շրջադարձով քանի մը ամիս ետք.

Շաղկոտտան ապշեց եւ իր լիմոնագոյն աջքերը յառեց վրաս, երբ ասացի նրան, որ ես կ'ուզենայի իմ հայրենիքը դառնար բոլշեւիկ:

Դա այն ժամանակ էր – 1920 թ. – երբ համատարած վոլգար պրոպագանդը դեռեւս ուժեղ թափով, “քաղաքակիրթ”

Երոպայում, շարունակում էր բոլշևիկների եւ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան դէմ:

(...) Յաջորդ օրը, երեկոյեան, այն ժամանակ երբ Փարիզը լողանում է արեգակի վարդափրփուր լոյսերում, մտնում եմ “Լիբերտէ”:

Շառլոտտան այնտեղ չէ: Գրաւում եմ իմ սեղանը: Սպիտակ սփռոցը ժպտում է: Նա ինձ ճանաչում է:

Հազիւ ստանում եմ սեւ կոֆէն կապոյտ գաւաթով, երբ աճապարանքով մտնում է ներս Շառլոտտան եւ, ձեռքի լրագիրը ճոճելով օդում, բացականչում է. *L'Arménie soviéti[q]ue, l'Arménie soviéti[q]ue[:]*

Խլում եմ Շառլոտտայի ձեռքից “Պըտի Փարիզիէն”-ի յաւելումած եւ կարդում.

“Հայաստանի իշխանութիւնն անցաւ բոլշևիկների յեղափոխական կոմիտէին”:

(...) Վազում եմ դուրս, դէպի Փարիզի ցնծացող գիշերը, մխրճում եմ ցնծացող գիշերում, բաց եմ անում սիրտս ցնծութեան...

Եւ իմ հոգում հիւսում է մի երգ, բացւում է իմ հոգում պայծառ, ջինջ եւ դիւցազնական մի առաւօտ¹⁹²:

Վերջին նախադասութիւնը յաճախ մէջբերուած է որպէս խորհրդանիշ Թոթովենցի խանդավառութեան՝ նոր կարգերուն նկատմամբ¹⁹³, առանց հաշուի առնելու դրուագին արուեստական բնոյթը: Արդարեւ, Թոթովենց սրճարանը կը մտնէ ու կը նստի, եւ անմիջապէս ներս կը վազէ սպասեակը՝ Շառլոտտան, Հայաստանի խորհրդայնացումը աւետող ֆրանսական թերթը ճոճելով:

Սակայն, երբ Հայաստանի խորհրդայնացման լուրը կը հասնէր Փարիզ, Վահան եւ Լուսիկ Թոթովենց արդէն Շերպուրկէն դէպի Ամերիկա մեկնած էին «Ատրիաթիք» նաւով 1 Դեկտեմբեր 1920ին¹⁹⁴: Փարիզի *Le Matin* օրաթերթը, օրինակ, խորհրդայնացման լուրը տուած է Դեկտեմբեր 6ին, վկայակոչելով Դեկտեմբեր 4ի Պոլիսէն լրատուութիւնը, որ կ'արձագանգէր Նոյեմբեր 29ին տեղի ունեցած դէպքին. «Ըստ արժանահաւատ լուրերու, բոլշևիկ զօրքերը անցած են Հայաստանի հիւսիս-

արեւելեան սահմանը եւ խորհրդային վարչակարգը հռչակած Դիլիջանի մէջ»¹⁹⁵: Աւելի՛ն. *Petit Parisien*ը ո՛չ մէկ ձեռով արծազանգած է լուրին մինչեւ 26 Դեկտեմբեր 1920, երբ, անդրադառնալով Լիթուանիոյ խորհրդայնացումի հնարատրութեան, թերթը գրած է. «Ի մի բան, Լիթուանիոյ մէջ կը պատահէր, ինչ որ նոր տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ: Զօրքերու շարժումներէ եւ զինուորական արտաքին ճնշումէ օգտուելով, ներքին յեղափոխութիւն մը տեղի կ'ունենար՝ երկար ժամանակէ զինուորագրուած բոլշեւիկեան խումբերու միջոցով»¹⁹⁶:

Եթէ իսկապէս երգ մը «հիւսում էր» Թոթովենցի հոգիին մէջ, ատիկա միայն կրնայ տեղի ունեցած ըլլալ Ամերիկա ժամանելէ ետք, ուր *New York Times*ը, օրինակ, Հայաստանի խորհրդայնացման լուրը հրապարակած էր Դեկտեմբեր 5ին (ըստ Լոնտոնէն նախորդ օրը կատարուած լրատուութեան). «Ռուսական խորհրդային զօրքեր հայկական մայրաքաղաք Երեւանը գրաւեցին Հինգշաբթի օր [Դեկտեմբեր 2 - Վ.Մ.], իսկ Հայաստանը յայտարարուած է խորհրդային հանրապետութիւն»¹⁹⁷: Արդարեւ, ճամբորդները Նիւ Եորք հասած էին 10 Դեկտեմբեր 1920ին: Բացի տարիքի նշումէն, որուն անդրադարձած ենք, նաւուն մեքենագիր յայտարարագիրը արձանագրած է, որ Վահան եւ Լուսիկ Թոթովենց նպատակ ունեցած են հաստատուիլ գրագէտին քրոջ քով (Mrs. Wjinis, 768 Columbus Ave., Boston, Mass) եւ ամերիկեան քաղաքացի դառնալ¹⁹⁸. Wjinis հաւանաբար «Ձայնիկ»ի աղաւաղումն էր: Երիտասարդ ամուսինները Պոստոն հասած են Դեկտեմբեր 12ին¹⁹⁹:

Թոթովենց գործակցած էր ռամկավար թերթերու հետ՝ թէ՛ Պոլիս, ուր *Ժողովուրդի Ձայնը*ի լայնօրէն աշխատակցած է, խմբագրութեան մաս կազմելով 1920ի իր կեցութեան ընթացքին²⁰⁰, եւ թէ՛ Մ. Նահանգներ, ուր Պոստոն հաստատուած է որպէս Ազգային Ռամկավարական (այնուհետեւ՝ Հայ Ռամկավար) Կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանակի գործիչ, չիրաժարելով Դաշնակցութեան հանդէպ իր քննադատական կեցուածքէն, որ ուժեղացած է՝ խորհրդայնացումին վաղորդայնին: 26 Դեկտեմբեր 1920ին, Թոթովենց կուսակցութեան Պոստոնի ակումբին կազմակերպած հանրաժողովին խօսք առնելով. «մի

առ մի թուեց Դաշնակցական կառավարության յիմարական սխալները, որոնք, իր կարծիքով, Միլի յարձակողականէն շատ աւելի կորստաբեր դարձան երկրին»²⁰¹։ Գրագէտին գաղափարական կեցուածքին մասին, բաւական պերճախօս է գրախօսական մը Պահակ թերթի 1921ի բացառիկի մասին։ Անդրադառնալով իր քեռայրին՝ Յովհաննէս Ծովիկեանի ընկերային շարժումներուն նուիրում յօդուածին, Թոթովենց խիստ քննադատական տողեր գրած է համայնավարութեան մասին.

Ըսել կ'ուզեմ, որ պոլշեփզմը իր ծայրայեղութեամբ կը վնասէ ժողովուրդներու եւ անոնց բարոք կենցաղին եւ իրական եւ բանաւոր յեղափոխութիւնը պիտի ձգտի խօսքէն գործի անցնիլ եւ յեղաշրջելով, փոթորկելով ստեղծել իրական տէմօքրասին, միեւնոյն ատեն պէտք է խոստովանիլ, որ Պոլշեփզմը ընկերութեան անհանգստութեան փոթորիկն է²⁰²։

Թոթովենց նաեւ անդամակցած է 1921ին հիմնուած Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան՝ մինչեւ Հայաստան մեկնումը, որ կը թուի տեղի ունեցած ըլլալ՝ կուսակցութեան օժանդակութեամբ²⁰³։ 1936ին ան գրած է. «1922 թուականի Սեպտեմբերին վերադարձայ Սովետական Հայաստան՝ ուրախ, ոգետրուած եւ հաւատով լի լաւ օրերի նկատմամբ»²⁰⁴։ Ան շարունակած է աշխատակցիլ *Ժողովուրդի Ձայն*ըին, ուր լոյս տեսած յուշագրական («Անգլիա, Պարսկաստան եւ Ես») եւ գեղարուեստական («Քանի Մը Օր») գործերը²⁰⁵ հրատարակուած են սկզբնատառերով, յայտնապէս՝ անձնական ապահովութեան նկատառումներով։ Աւելի'ն, «Քանի Մը Օր»ի հրատարակութիւնը ծանուցուած է հետեւեալ կերպով. «Այսօրուընէ կ'սկսինք հրատարակել ծանօթ գրողի մը կողմէ՝ պատրաստուած հետաքրքրաշարժ վիպակ մը՝ *“Քանի մը օր”*, որուն ընթերցումը կը յանձնարարենք մեր ընթերցողներուն»²⁰⁶։

Մինչ այդ, Թոթովենց արտասահմանի հայութիւնը դատաւիտող յօդուած մը ստորագրած էր *Նորք* հանդէսի առաջին թիւին մէջ, քննադատելով նոյնիսկ իր նախկին կուսակիցները։ Արդարեւ, Փարիզի ռամկավար («կղերապահպանողական») Ապագայ շաբաթաթերթին

անդրադառնալով, ան գրած է. «Պէտք է ասել, որ գաղութների պահպանողական մամուլը պաշտպանում է Խորհրդային իշխանությունը պարզապես վարկաբեկելու համար դաշնակը, եթե ոչ խորքում նրանք էլ պատկանում են հակախորհրդային կարգերին»²⁰⁷: Այս գրության յաջորդած է նոյնքան կծու շեշտով բաց նամակը Զօպանեանին, այն մեղադրանքով, թե «Պարիզի գեղեցիկ բուլվարները բանտի տեղ են ծառայում հայ մտատրականների համար. հարց եմ տալիս՝ ինչու մի գեղեցկագետ մարդ, ինչպիսին դուք էք, չէք զգում ձեր բանտարկեալ լինելը»²⁰⁸: Ֆրանսահայ գրագետը հակադարձած է, դատապարտելով «երեկ թունդ ազգայնական եւ այժմ թթու մարքսիստ մեր Վահան Թոթովենցը, որ գաղութներու Հայության մէջ ոեւէ լաւ բան չի գտներ, եւ ամենէն այլանդակ թերութիւններն ու յանցանքները կը վերագրէ անոր»²⁰⁹:

20 Մարտ 1931ին, Կոստան Զարեան կը գրէր Զօպանեանին. «Երբ ես մեկնում էի Հայաստանից, Թոթովենցը եկաւ մօտս եւ ասեց. “Սիրելի Զարեան, գիտենք չպիտի վերադառնաս եւ պիտի գրես ա՛յն ինչ որ մենք ամենքս մտածում ենք: Երբ վաղը մեզ ստիպեն քեզ դէմ գրել, կ’ներես, գիտես դրութիւնը...”»: Եւ այդ՝ բոլորի անունից»²¹⁰: Այս նամակէն չորս ամիս ետք, զուգահիշութեամբ, Թոթովենց Մոսկուայի մէջ կ’աւարտէր եւ հրատարակութեան կու տար «Հայ Ազգի “Փրկիչ” Դաշնակները» գրքոյկը, որ առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ՝ պարսափ եւ մեծաւ մասամբ լսովի տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած անձնական յարձակումներու իր պարզունակ մակարդակով, անոր երբեմնի կուսակցութեան հասցէին (որուն դէմ բազմիցս գրած էր Երեւան հաստատուելէ առաջ ու ետք) կուտակուած խորհրդային գրականութեան մէջ²¹¹: Ապագայ ուսումնասիրողին կը մնայ ճշդել, թե խորհրդային (կամ խորհրդահայ) ներքաղաքական ի՞նչ հանգամանքներ 1931ին Թոթովենցին պարտադրած են, որ իր մարդկային կերպարանքն ու գրական տաղանդը անճանաչելի դարձնող յիշեալ քաղաքական պատուէրը ստորագրէր որպէս հերթական տուրք վարչակարգին: Տաղանդաւոր հեղինակի մը գրականութիւնը հայրենասիրական նախնամիտ փառաբանութեան հետ շփոթող յանձնապատասխան հասարակ տեղիքները, թե «Վահան Թոթովենց հայ ժողովուրդի պարծանքն

է ու հպարտութիւնը» եւ «նաեւ հայ գրականութեան փառքի անուրանալի դափնիներէն մէկն է»,²¹² չեն հերքեր Աղալեանի տեղին դիտարկումը, թէ «նա “դեղին լրագրութեան” էջերում եւ այլուր հանդէս է գալիս նոյնքան դեղին շարադրանքներով՝ պիես, ակնարկ, պատմուածք, յօդուած, որոնք այսօր էլ, իրենց դեղնած թերթօններից, ներում են հայցում (...): Նա այդ անում էր (...) շատ անելի ծանր ու ճնշիչ ուժի՝ հետզհետէ ահագնացող քաղաքական մամլիչի թելադրութեամբ, երկրի եւ նրա պաշտօնական-պալատական գրականութեան խորթ կամ անառակ զաւակը դիտուելու վախից»²¹³:

Որքան որ մեզի յայտնի է, 1934ին Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր Տարեգիրքին մէջ լոյս տեսածը առաջին տպագիր կենսագրական ակնարկն էր Թոթովենցի մասին, որ հոն տրուած տեղեկութիւնները ձեւով մը հրապարակաւ կը պաշտօնականացնէր: 1894ին ծնած ըլլալուն կողքին, հոն նաեւ յիշուած է, որ անոր նախախորհրդային գործերը՝ «նրա չափածոյ ստեղծագործութիւնը, նրա արծակը, մինչեւ “Փոթորկում” վէպը, տողորուած են եղել նացիոնալիզմով»²¹⁴, ինչ որ եզակի մեղադրանք մըն էր տարեգիրքի աշխատակիցներուն պարագային: Ըստ առկայ տուեալներուն, իրաւացի կը շարունակէ մնալ Նշանեանի այն եզրակացութիւնը, որ ծննդեան թուականի փոփոխութեան հրապարակաւ պաշտօնականացումը գրագէտին մէկ հնարանքն էր իր կեանքէն հինգ տարի զեղչելու եւ, այդպէսով, անելի կարճ անցեալի մը պատասխանատու ըլլալու՝ յաշս խորհրդահայ վարչակարգին²¹⁵: Ի դէպ, հետաքրքրական է նշմարել, որ 1910-1912ին Դաշնակցութեան անդամակցած ըլլալու վերոյիշեալ պնդումը, զոր արձանագրած է Հոկտեմբեր 1937ի վկայութեան մէջ, նոյնպէս ուղղուած էր իր մեղքը 16-18 տարեկանի ծիրին մէջ տեղաւորելու:

Բաքու վէպին ակնարկելով, Թոթովենցի բանտակիցներէն Ս. Սահառունի 1955ին գրած էր. «Բայց իր այդ կեղծ գրական տուրքն էլ բաւական չեղաւ, որպէսզի Թոթովենցը զերծ մնար Էնկավդէի հետապնդումներից: Նրան մեղադրեցին Չարենց-Բակունց ազգայնական գաղտնի կազմակերպութեան մասնակցելու մէջ»²¹⁶: Ստալինեան մողորքը 1936-1938ին

Թոթովենցն ու իր գրչակիցները պիտի ճզմէր ու լափէր «նաջիոնալիզմ»ի պատճառաբանութեամբ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեր հետաքննութեան ընթացքին, օգտուելով նաեւ մեզի մատչելի արխիւային փաստաթուղթերու ընծեռած տուեալներէն, առիթը ունեցած ենք կարգ մը իրողութիւններ հաստատելու կամ վերատեսութեան ենթարկելու, որոնք ապագայ կենսագիրներու ուշադրութեան կը յանձնենք: Անոնց շարքին, նշենք հետեւեալները.-

ա) Թոթովենց գերդաստանը ծագումով Ակնէն էր, ու Մեզրէ հաստատուած էր ԺԹ. դարու երկրորդ կէսին: Սակայն, մօրենական ընտանիքը Ծովք լիճի կողմէն էր ու անելի վաղ հաստատուած էր քաղաքը:

բ) Ըստ մեզի, ծննդեան թուականը 1889 կամ 1890 պէտք է նկատել, ինչպէս վկայած է գրագէտը գոնէ մինչեւ 1912: 1893 թուականը փաստացիօրէն երեան եկած է 1920ին, իսկ 1894 թուականը՝ 1932ին, ըստ երեւոյթին՝ քաղաքական պատճառներով:

գ) Թոթովենցի առաջին Միացեալ Նահանգներ կեցութիւնը տեղի ունեցած է 1908-1915ին, ներառեալ՝ երկամեայ ուսումնառութեան շրջանը Ուիսքոնսոնի Համալսարանը (1912-1914), զոր չէ աւարտած:

դ) 1915ին Կովկաս մեկնելէ ետք, մասնակցած է կամաւորական շարժումին (1915), այնուհետեւ աշխատած է Արեւմտեան Հայաստան հաստատուած որբանոցներու մէջ (1916), նիւթեր հաւաքած է «Վշտապատում»ի ծրագրին համար (1916-1917) եւ խմբագրած է Թիֆլիսի Հայաստան օրաթերթը (1917-1918):

ե) Թոթովենց ՀՅԴի համակիր ըլլալէ ետք, անդամակցած է անոր (հաւանաբար՝ 1910ին) եւ անոր շարքերուն մէջ մնացած է մինչեւ 1916ի վերջերը, երբ գաղափարախօսական պատճառներով (կամ պատճառաբանութիւններով) դուրս ելած է:

զ) 1920-1922ին, ան Ազգային Ռամկավարական (ապա՝ Հայ Ռամկավար) եւ անոր յետնորդ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան անդամ եղած է:

է) 1922-1923ին՝ Խորհրդային Հայաստան հաստատումէն անմիջապէս ետք, ինչպէս եւ այնուհետեւ՝ մինչեւ 1930ականներուն եղբրական վախճանը, կը պարտադրուէր գաղափարական հաստատութեան պարբերական փաստաթուղթեր հրապարակել՝ իր անցեալին հետ խզումը բացայայտ դարձնելու համար, թէ՛ Դաշնակցութեան եւ թէ՛, նուազ չափով, ՌԱԿի դէմ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Սեակ Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 9:
- ² Նորայր Ադալեան, *Թոթովենց*, Երեւան, ա. հ., 1994, էջ 10:
- ³ Վահան Թոթովենց, *Երկեր Երեք Գրքով, Գիրք 1*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1988, էջ 4:
- ⁴ *Խարբերդ եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշտը*, աշխատասիրեց Վահէ Հայկ, Նիւ Եորք, 1959, էջ 722:
- ⁵ Անդ: Ի դէպ, վկայուած է մանկավարժ եւ թարգմանիչ Նիկողայոս Թօթվանի (Ակն, 1856-Կ. Պոլիս, 1912) անունը (Բախտիար Յովակիմեան, *Հայոց Ծածկանունների Բառարան*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2005, էջ 611), որ թերեւ ընտանիքի ակնցի ճիւղին անդամներէն էր:
- ⁶ Պետրոս Ա. Կեօճիկ [sic], «Մեր Պարտէզը եւ Մեծ Մայրս», *Պայքար*, Նոր Տարուան բացադիկ, 1945, էջ 94-95:
- ⁷ Պետրոս Ա. Կեօճիկ, «Պաղտիկ Իր Պարտը Կատարեց», *Պայքար*, Նոր Տարուան բացադիկ, 1948, էջ 185:
- ⁸ Վահան Թոթովենց, *Երկեր Երեք Գրքով, Գիրք 3*, Երեւան, «Նայիրի» Հրատ., 1991, էջ 222:
- ⁹ Վահան Թոթովիկ, «Իմ Երգս», *Արծիւ*, Դեկտեմբեր 1-16, 1908, էջ 12:
- ¹⁰ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 373: 1936ի ինքնակենսագրութեան մէջ, Թոթովենց գրած է, թէ հայրը «բուրժուա՝ պետական աստիճանաւոր էր (զանձապահ)» (եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370):
- ¹¹ Տե՛ս՝ www.myheritage.com, ուր անունը թիւրիմացաբար գրուած է «Յովհաննէս Կեօճիքեան (Յն. Թոթովենց)»:
- ¹² Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 379: Այս մասին ան նախապէս գրած էր «Իմ Հօրաքոյրը» պատմութեան մէջ (անդ, էջ 104):
- ¹³ Կեօճիկ, «Մեր Պարտէզը», էջ 95:
- ¹⁴ Տե՛ս՝ www.myheritage.com: Ուղտիճեանները Դատեմի յայտնի գեղդաստաններէն էին. իրենցմէ սերած է Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան արքահայր Սրապիոն Ուղտիճեանը:
- ¹⁵ Կեօճիկ, «Մեր Պարտէզը», էջ 96:
- ¹⁶ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 391:
- ¹⁷ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370:

- ¹⁸ Կեօճիկ, «Մեր Պարտէզը», էջ 94:
- ¹⁹ Տե՛ս՝ www.myheritage.com, ուր արձանագրուած են 12 զաւակներու անունները՝ Մարգարիտ Թոթովենց (1859-1915), Սառա Սանթրոնեան (1860-1915), Օղաբեր Թիւֆէնքճեան (1861-1915), Մարգար (1864-1939), Մարիամ Նազգաշեան (1869-1932), Հոփիսիմէ Կեօճիւքեան (1870-1946), Պօղոս (1872-1944), Պետրոս (1874-1959), Պարթեւ (1878-1947), Տիգրան (1880-1935) եւ Գրիգոր (1883-1963):
- ²⁰ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 391:
- ²¹ Կեօճիկ, «Պաղտիկ», էջ 185-186:
- ²² Ancestry.com, *Minnesota, Territorial and State Censuses, 1849-1905* [database on-line], Provo, Ut., Ancestry.com Operations, Inc., 2007:
- ²³ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 411:
- ²⁴ Տե՛ս՝ familylink.com:
- ²⁵ Տե՛ս՝ www.ellisland.org՝ Vahan Totooyan անունին տակ:
- ²⁶ *Ոսկեմատեան Հ.Բ.Ը.Մ. – Արծաթեայ Յորելեան, 1906-1931, Ա. Հապորո, Բարիգ, «Մասիս» տպարան, 1935, էջ 120-121:*
- ²⁷ Զանց պէտք է ընել 1903 թուականը, որ անբացատրելիորէն սպրդած է Հրանդ Թորոսեանի հայ գրականութեան ֆրանսերէն պատմութեան մէջ (H. Thorossian, *Histoire de la Littérature Arménienne*, Paris, Imp. Araxes, 1951, էջ 344):
- ²⁸ Թոթովենց, *Երկեր 1*, էջ 421:
- ²⁹ Անդ, էջ 102:
- ³⁰ Անդ, էջ 421:
- ³¹ Անդ, էջ 105-106:
- ³² Տե՛ս՝ Ancestry.com, *1920 United States Federal Census* [database on-line], Provo, Ut., Ancestry.com Operations, Inc., 2010:
- ³³ Տե՛ս՝ ամերիկեան Ընկերային Ապահովութեան Վարչութեան ծննդեան ու մահուան տուեալները (ssdmf.info/by_number/pages/020180.html): Հմմտ.՝ Թորգոմ Փօսթաճեան, *Ականատոր Հայ Գրական Դէմքեր*, Երեւան, «Զանգակ-97», 2006, էջ 68, ուր ըսուած է, թէ Պայծառ Շալեան Թոթովենցի կրտսեր քրոջ՝ Զայնիկի «քրոջ աղջիկ»ն էր:
- ³⁴ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 419:
- ³⁵ *Davison's Minneapolis 1915 City Directory*, Minneapolis, Minneapolis Directory Company, 1915, էջ 1999: Վահան եւ Գէորգ Թոթովենց միասին լուսանկարուած են 1914ին (ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 675):
- ³⁶ Տե՛ս՝ Ancestry.com, *U.S. World War I Registration Cards* [database on line], Provo (Utah), Ancestry.com operations, Inc., 2005:
- ³⁷ Տե՛ս՝ Վ. Թոթովենցի նամակը Գ. Թոթովենցին, 12 Մայիս 1930 (ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 209):
- ³⁸ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 689:
- ³⁹ Վահէ Հայկ, էջ 621:
- ⁴⁰ Անդ, էջ 442:

⁴¹ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 419:

⁴² Տե՛ս՝ www.ellisland.org՝ Vahan Totooyan անունին տակ:

⁴³ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 422:

⁴⁴ Տե՛ս՝ www.ellisland.org՝ Tzainik Tolovian [sic] անունին տակ. Էլիզ Այլընտ ժամանման յայտարարագրին մէջ նշուած է, թէ 18 տարեկան էր: Տե՛ս նաեւ՝ Ձայնիկ Ծովիկեանի (Tzainig Zovickian) Օգոստոս 1956ին ստացած ամերիկեան քաղաքացիութեան վկայագիրը (Ancestry.com, *United States Naturalization Records Indexes, 1794-1995* [database on-line], Provo (Utah), Ancestry.com operations, Inc., 2010): Ան Tzainig Totovig անունով (24 տարեկան, այսինքն՝ ծնած 1896ին) յիշուած է 1920ի ամերիկեան մարդահամարին մէջ (Ancestry.com, *1920 United States Federal Census* [database on-line], Provo (Utah), 2010): 1930ի ամերիկեան մարդահամարին մէջ, ան յիշուած է նոյն անունով որպէս 33ամեայ, այսինքն՝ 1897ին ծնած (Ancestry.com, *1930 United States Federal Census* [database on-line], Provo (Utah), Ancestry.com operations, Inc., 2002):

⁴⁵ Ծովիկեանի առաջին կինը՝ Հայկանուշ Տէր Մարկոսեան-Ծովիկեան, «ծաղիկ հասակին» մահացած է 27 Հոկտեմբեր 1919ին («Հայ Գաղթականութիւն», *Կոչնակ*, 15 Նոյեմբեր 1919, էջ 1383): Երկրորդ ամուսնութեան 1920 թուականը տե՛ս՝ Ancestry.com, *Massachusetts, Marriage Index, 1901-1955 and 1966-1970* [database on-line], Provo (Utah), Ancestry.com operations, Inc., 2013: Պահպանուած է Վահան ու Լուսիկ Թոթովենցը եւ Յովհաննէս ու Ձայնիկ Ծովիկեանը պատկերող լուսանկար մը (ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 674), զոր պէտք է թուագրել 1921 թուականով:

⁴⁶ Տե՛ս՝ Լուսիկ Թոթովենցի նամակը Ձայնիկ Ծովիկեանին, 27 Օգոստոս 1924 (ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 498) եւ Ձայնիկ Ծովիկեանի նամակը Վահան Թոթովենցին, 4 Յուլիս 1930 (անդ. թ. 351):

⁴⁷ Մահուան վկայագիրը (Յունուար 1985) յիշած է զայն Tzainig Zovickian անունով, ծննդեան տարեթիւը՝ 1895 (Ancestry.com, *United States Naturalization Records Indexes, 1794-1995* [database on-line], Provo (Utah), Ancestry.com operations, Inc., 2010):

⁴⁸ Սիմոն Վրացեան, «Վահան Թոթովենց (Նիւթեր Իր Կենսագրութեան Համար)», *Հայրենիք* տարեգիրք, Պոստոն, 1945, էջ 158: Ինքնակենսագրութեան արտատպումին համար, տե՛ս՝ Մինաս Թօլէլօյեան, *Դար Մը Գրականութիւն 1850-1950, Բ. Հատոր*, Գահիրէ, «Յուսաբեր» տպարան, 1956, էջ 440-441, իսկ անգլերէն թարգմանութեան համար՝ Richard D. Wilkinson, "Nationalist Literature in Armenia and the Soviet Regime: The Case of Vahan Totovents," *The Slavonic and East European Review*, April 1981, էջ 202-203: Հմնտ.՝ Marc Nichanian, "Vahan Totovents: *Simulacrum* and Faith Lent," in Richard Hovannisian (ed.), *Armenian Tsopk/Kharper*, Costa Mesa (Ca.), Mazda Publishers, 2002, էջ 427. Idem, *Writers of Disaster, Vol. I: The National Revolution*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2002, էջ 250 (վերջին

հատորին յաւելածին 1885 թուագրումը մեքենագրական վրիպակ պէտք է նկատել. տե՛ս՝ անդ, էջ 347):

⁴⁹ Վահան Թոթովենց, *Երկեր*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1957, էջ 3. Նաե՛ւ՝ Վահէ Հայկ, էջ 1207: Հմմտ.՝ Sarkis Ashjian (ed.), *Great Armenian Short Stories*, Beirut, Atlas, 1959, էջ 92. Նաե՛ւ՝ Vahan Totovents, *Scenes from an Armenian Childhood*, translated by Mischa Kudian, London, Oxford University Press, 1962, էջ VII. Նաե՛ւ՝ D. R. Dudley and D. M. Lang (eds.), *The Penguin Companion to Literature*, vol. 4, London, Penguin, 1969, էջ 319. Նաե՛ւ՝ Geoffrey Goshgarian, "List of Armenian Literary Works Translated into English," *Armenian Review*, Spring 1985, էջ 117:

⁵⁰ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 4:

⁵¹ Յովակիմեան, էջ 611:

⁵² Ն. (Նազարէթ Պէրպլեան), «Վահան Թոթովենց (1889-1937). Հայու Յուզաշխարհին Մարդկայինն Ու Ազգայինը Շնչատրած Մեծատաղանդ Գրողը», *Ազատ Օր*, Յուլիս 18, 2012:

⁵³ Տե՛ւ՝ www.ellisland.org՝ Vahan Totooyan անունին տակ:

⁵⁴ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, I, թ. 2410. Նաե՛ւ՝ Վարդան Մատթոսեան, «Վահան Թոթովենցի Հինգ Նամակներ՝ Ծանօթ եւ Անճանօթ», *Կամար*, 24, 2015, էջ 56 (սոյն հրապարակման հինգ նամակները նախապէս լոյս տեսած էին Թոթովենցի *Երկեր*ուն երրորդ հատորին մէջ, սակայն քաղմաթիւ վրէպներով եւ ծանօթագրական պակասներով): Հմմտ.՝ *Երկեր Գիրք 3*, էջ 518:

⁵⁵ Տե՛ւ՝ www.ellisland.org՝ Vauhan [sic] Totoventz եւ Lucie Totoventz անուններուն տակ: Ուիլքինսոն, որ 1972ին տեսակցած է Լուսիկ Թոթովենց-Արեղեանի հետ, նշած է, որ նա կասկած չունէր ամուսնոյն 1894ի ծնունդ ըլլալու մասին (Wilkinson, էջ 203):

⁵⁶ Սարիբէկ Մանուկեան, *Վահան Թոթովենց*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1959, էջ 7: Հմմտ. Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական Բառարան*, Հայրոր Ա., Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1973, էջ 365. Նաե՛ւ՝ Vahan Totovents, *Tell Me, Bella*, edited and translated by Mischa Kudian, London, Mashdots Press, 1972, էջ 7 (Մ. Գիտեան սրբագրած է 1962ի տուեալը). Նաե՛ւ՝ Ara Baliozian, *The Armenians: Their History and Culture*, New York, Ararat Press, 1985, էջ 89:

⁵⁷ Վ Թ., «Անգլիա, Պարսկաստան եւ Ես», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 30 Դեկտեմբեր 1922: Հմմտ. Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 405:

⁵⁸ Եղիշէ Զարեանց, Ակսէլ Բակունց եւ Եղիա Զուբար (խմբ.), *Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր Տարեգիրք*, Երեւան, Պետհրատ, 1932, էջ 76: Հմմտ.՝ Արդի Հայ Գրականութիւն (*Ժողովածո*), Հայրոր Գ. Հայասրանի Գրողներ, Փարիզ, «Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ» Մատենաշար, Տպ. «Արաքս», 1944, էջ 59:

⁵⁹ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370:

⁶⁰ Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, էջ 10. Նաե՛ւ՝ Աղալեան, էջ 8, որուն հետեւած է Փօթաճեան, *Ականատր*, էջ 54: Բլէր Մուրատեան յիշած է 1894 թուականը, բայց մահուան թուականը համարած է 1937 (Claire Mouradian, *De Staline a Gorbachev. Histoire d'une République Soviétique: L'Arménie*, Paris, Ramsey, 1990, էջ 242): Հմմտ.՝ Ara Krikorian, *Dictionnaire de la Cause*

Arménienne, Créteil, Edipol, 2002, էջ 234 (1894?-1937) եւ Victoria Rowe, *A History of Armenian Women's Writing, 1880-1922*, London, Cambridge Scholars Press, 2003, էջ 198 (1894-1937):

⁶¹ Հայկ Խաչատրեան (կազմող), *Գրական Տեղեկատու*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1975, էջ 239:

⁶² Դաւիթ Գասպարեան, *Փակ Դռների Գաղտնիքը. Չարենցը, Բակունցը եւ Միսենցը*, Երեւան, «Ապոլլոն» Հրատ., 1994, էջ 80:

⁶³ Սեւակ Արզումանեան, «Թոթովենց, Վահան», *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Հտր. 4, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1978, էջ 195. Նաեւ՝ Հայկ Խաչատրեան (կազմող), *Գրական Տեղեկատու*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1981, էջ 153. Նոյն, *Գրական Տեղեկատու*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1986, էջ 194. Նաեւ՝ «Թոթովենց, Վահան», *Հայկական Համաօտր Հանրագիտարան*, Հտր. 2, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան, 1995, էջ 300. Նաեւ՝ «Թոթովենց, Վահան», *Ով Ով է. Հայեր, Կենսագրական Հանրագիտարան*, Հտր. 1, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարան, 2005, էջ 433: Հմտ.՝ Wilkinson, էջ 200. Նաեւ՝ Kevork Bardakjian (comp.), *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920*, Detroit, Wayne State University Press, 2000, էջ 541. Նաեւ՝ Agop Jack Hacikyan, Gabriel Basmajian, Edward S. Franchuk, Nourhan Ouzounian (eds.), *The Heritage of Armenian Literature, Vol. III: From the Eighteenth Century to Modern Times*, Detroit, Wayne State University Press, 2005, էջ 934. Նաեւ՝ Պողոս Սնապեան, *Երկու Սպանդ*, Պէլլոսթ, Համազգայինի «Վահէ Ալթեան» տպարան, 2008, էջ 114:

⁶⁴ Վարդան Մատթեոսեան, *Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2009, էջ 189-191:

⁶⁵ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 407:

⁶⁶ Անդ, էջ 413:

⁶⁷ Անդ, էջ 414:

⁶⁸ Անդ, էջ 415:

⁶⁹ Տե՛ս՝ www.ellisland.org:

⁷⁰ *Ward 12-Precinct 1, City of Boston, List of Residents 20 Years of Age and Over as of January 1, 1936*, Boston, City of Boston Printing Department, 1936, էջ 21: Պոստոնի բնակիչներու այս ցուցակին «ենթադրեալ տարիք» (suspected age) սիւնակը հաւանաբար նկատի ունի, որ անոնց տուեալները մատուցուած էին առ 1 Յունուար 1935: 1941ի հատորը Եղսա Թոթովեանի տարիքը նշած է որպէս 53, փոխանակ 58ի, ինչ որ թերեա տպագրական վրիպակ մըն է (*Ward 12-Precinct 1, City of Boston, List of Residents 20 Years of Age and Over*, Boston, City of Boston Printing Department, 1941, էջ 24):

⁷¹ Տե՛ս՝ familylink.com, որ նշուած են երեք զաւակներ ես՝ Ազատուհի, Կայծակ եւ Նուպար: Յիշուած չէ 1907ին մահացած Տիգրանը, որուն առիթով Թոթովենց գրած է իր առաջին տպագիր ոտանաւորը (Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 481):

- ⁷² Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 420: Վէպին «Աշուր» անունը կարդացում է «Աշուտ» (Փոսթաճեան, *Ականատր*, էջ 56): Հմմտ.՝ 1936ի ինքնակենսագրութիւնը. «Գրագիտութիւն սովորել եմ ասորի պոէտ ուսուցչի մօտ» (ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370): Խաչատրեան «ուսուցչի» բառը կարդացած է «ուսուցչի» (Խաչատրեան, *Գրական*, 1975, էջ 239):
- ⁷³ Կենսագրութիւնը տե՛ս՝ Նազարեթ Փիրանեան, *Խարբերդի Եղեռնը*, Պոստոն, «Պայքար» տպարան, 1937, էջ 60-61:
- ⁷⁴ «Նամակ Կարինէն», *Կոչնակ*, 4 Նոյեմբեր 1916, էջ 1172:
- ⁷⁵ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 4:
- ⁷⁶ Վահէ Հայկ, էջ 443:
- ⁷⁷ Փիրանեան, էջ 60:
- ⁷⁸ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370: Խաչատրեան այս պարբերութիւնը հրապարակած է հետեւեալ տեսքով. «Իմ դասատուներն էին հայ արձակի վարպետներ Թլկատիցիսն եւ Ռուբէն Զարդարեանը» (Խաչատրեան, *Գրական*, 1975, էջ 239):
- ⁷⁹ Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, էջ 10: Խաչատրեան այս գրքոյկին հրատարակութիւնը սկզբնապէս թուագրած էր 1906ին (*Գրական*, 1975, էջ 240. Նաե՛ւ՝ *Գրական*, 1981, էջ 154), իսկ 1986ին տուած է ճիշդ՝ 1908 թուականը (*Գրական*, 1986, էջ 194): Որպէս հետեւանք, Պարտագճեան սխալմամբ ցուցակագրած է երկու հրատարակութիւններ՝ 1906ին եւ 1908ին (Bardakjian, *A Reference Guide*, էջ 541), որոնցմէ առաջինը գոյութիւն չունի:
- ⁸⁰ Վահէ Հայկ, էջ 429-430:
- ⁸¹ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 491:
- ⁸² Թլկատ, «Զաւրմ Տղան», *Մուրճ*, Յունուար 1904, էջ 32-52. Փետրուար 1904, էջ 28-42. Մարտ 1904, էջ 19-30. Ապրիլ 1904, էջ 78-102. Մայիս 1904, էջ 72-96:
- ⁸³ Ն. Ս. Ս. Թաշճեան, «Կրթական Շարժում Մը (Յուշեր Մեզրէի [Խարբերդ] Կեդրոնական Երկսեռ Վարժարանէն», *Հայրենիք Ամսագիր*, Յուլիս 1930, էջ 112: Բնականաբար, անճիշդ է այն տեղեկութիւնը, որ Թաշճեան Մեծ Եղեռնի զոհերէն եղած է (Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 563): Ան Միացեալ Նահանգներ հաստատուած էր 1915էն առաջ եւ աշխատած՝ որպէս ատամնարուժ, ըլլալով միաժամանակ ՀՅԴ գործիչ: Մահացած է 1945ին (Յովակիմեան, էջ 608):
- ⁸⁴ Տե՛ս՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 4-5: Այս մականունը կը բացակայի մօրենական ընտանիքի մասին մեզի յայտնի տուեալներուն մէջ: Աղալեան գրած է, թէ «սկզբնապէս՝ տեղի [Մեզրէի - Վ.Մ.] Ազգային կրթական վարժարանում սովորելիս, Վահանը կրում էր մօր ճիւղի Գոյումճեան ազգանունը (...)» (Աղալեան, էջ 10), ինչ որ վերոյիշեալ տեղեկութենէն մակարբերում մը կը թուի: «Ազգային կրթական վարժարան»ը հաւանաբար մեքենագրական վրիպում մըն է՝ «Ազգային Կեդրոնական Վարժարան»ի տեղ:
- ⁸⁵ Վահէ Հայկ, էջ 1207: Հմմտ. Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, էջ 11:
- ⁸⁶ Թոթովենց, *Երկեր 1*, էջ 481:
- ⁸⁷ Վահէ Հայկ, էջ 443:

- ⁸⁸ Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, էջ 12:
- ⁸⁹ ԳԱԹ, Վ. Թոթովենցի ֆոնտ, թիւ 370, ուր *Արեւելեան Մամուլը* սխալմամբ ամսաթերթ կոչուած է:
- ⁹⁰ Թոթովենց, *Երկեր 1*, էջ 421 (հմմտ. անդ, էջ 481):
- ⁹¹ Վահան Թոթովենց, «Արտօսրի Կայլակներ», *Արեւելեան Մամուլ*, 11 Ապրիլ 1907, էջ 308:
- ⁹² Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 482: Ի դէպ, հարկատր է ճշգրտել գրագէտին տեղեկութիւնը. «Տանկացայ, որ իմ առաջին գիրքս տպուի “Ծիածան”ի նման, միեւնոյն թղթով, ձեւով, շապիկով, միեւնոյն տպարանից: Այդպէս էլ եղաս» (անդ): Մեծարենցի առաջին հատորը լոյս տեսած է «Սագաեան» տպարանէն, իսկ Թոթովենցի երախայրիքը՝ «Յ. Ասատուրեան» տպարանէն: Սակայն, անոնք ունեցած են միեւնոյն հրատարակիչը՝ «Վ. եւ Պ. Զարդարեան» գրատունը:
- ⁹³ Թաշճեան, «Կրթական Շարժում Մը», էջ 112: Անեցնենք, որ ամերիկահայ ուրիշ ապագայ դէմք մը՝ Համաստեղը (1895-1966), 16 տարեկանին պիտի աաքրուէր Մեզրէի Կեդրոնական Վարժարանը՝ 1911ին (անդ, էջ 113):
- ⁹⁴ Wilkinson, էջ 203:
- ⁹⁵ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 482:
- ⁹⁶ Մշակ, «Եղբայրութեան Դրօշը», *Ազարամարտ*, 22 Դեկտեմբեր 1909/4 Յունուար 1910: Բանաստեղծութիւնը ձօնուած է «Արշալիք Կամսարականի յիշատակին», իսկ ստորագրութեան քով գրուած է «Ամերիկա»: «Մշակ» Թոթովենցի ծածկանունն էր (Յովակիմեան, էջ 301):
- ⁹⁷ Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 158 (ընդգծումը մերն է):
- ⁹⁸ Wilkinson, էջ 203:
- ⁹⁹ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370:
- ¹⁰⁰ Թոթովենց, *Երկեր*, էջ 3:
- ¹⁰¹ Մանուկեան, էջ 15:
- ¹⁰² Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, էջ 10: Հետեւելով վերոյիշեալ աղբիւրներուն եւ նկատի ունենալով Թէոդիկին ուղղուած 26 Ապրիլ 1910ի նամակը Նիւ Եորքէն, ուր Թոթովենց ըսած է, թէ «այս քաղաքը հասնելուս պէս ձեր 1910ի տարեցոյցը ձեռքս հասաւ» (Վարդան Մատթէոսեան, «Թէոդիկին Ուղղուած Նորայայտ Նամակներ», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Լ.Դ. Հափոր, 2014, էջ 349), սխալմամբ ենթադրած էինք, որ այս խօսքը առնչուած էր Միացեալ Նահանգներ ժամանումին՝ 1909ի վերջերուն կամ, թերեւ, 1910ի սկիզբը (նոյն, *Գրական-Բանասիրական*, էջ 192):
- ¹⁰³ Արզումանեան, «Թոթովենց, Վահան», էջ 195:
- ¹⁰⁴ Խաչատրեան, *Գրական*, 1981, էջ 154. Նոյն, *Գրական*, 1986, էջ 194:
- ¹⁰⁵ «Թոթովենց, Վահան», *Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան*, էջ 300. Նաեւ՝ «Թոթովենց, Վահան», *Ով Ով է. Հայեր*, էջ 434:
- ¹⁰⁶ Փօթթաճեան, *Ականատր*, էջ 56:
- ¹⁰⁷ Վահան Թոթովենց, «Տօնօն», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 4 Յուլիս 1922: Հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 117: Գրագէտը վերամշակած ու սրբագրած է վիպակին

առաջին՝ թերթօնային հրատարակությունը, որուն առաջին տողին մէջ գրուած էր. «1909-ի աշնանը Նիւ-Եօքք կը գտնուէի» (նոյն, «Տօնօն», Հայաստան, 8 Հոկտեմբեր 1917):

¹⁰⁸ Տե՛ս՝ www.ellisland.org՝ Vahan Totooyan անունին տակ:

¹⁰⁹ Տե՛ս՝ www.ellisland.org՝ Vauhan Totoventz անունին տակ:

¹¹⁰ Lisa Boghosian Papas, “The First Minnesota: Keljik,” *AGBU News*, July 1999, էջ 17:

¹¹¹ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 151:

¹¹² *R. L. Polk & Co's St. Paul City Directory*, St. Paul (Minnesota), R. L. Polk & Co., 1909, էջ 1697:

¹¹³ Տե՛ս՝ Մատթէոսեան, «Թէոդիկին Ուղղուած», էջ 349-350:

¹¹⁴ Տե՛ս՝ Մատթէոսեան, «Վահան Թոթովենցի Հինգ», էջ 55: Հմմտ.՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 518-519:

¹¹⁵ *R. L. Polk & Co's St. Paul City Directory*, St. Paul (Minnesota), R. L. Polk & Co., 1911, էջ 1669:

¹¹⁶ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370: Հնարատր է, որ «Վիկանսըն»ը մեքենագրական վրիպակ մը ըլլայ:

¹¹⁷ Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, էջ 12 (ընդգծումը մերն է):

¹¹⁸ Տե՛ս՝ Արզումանեան, «Թոթովենց, Վահան», էջ 195. նաեւ՝ Խաչատրեան, *Գրական*, 1981, էջ 154. նոյն, *Գրական*, 1986, էջ 194. նաեւ՝ «Թոթովենց, Վահան», էջ 300 (*Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան*). «Թոթովենց, Վահան», էջ 434 (*Ով Ով է*):

¹¹⁹ Վահէ Հայկ, էջ 444-445:

¹²⁰ Stephen G. Svajian, *A Trip Through Historic Armenia*, New York, Green Hill Publishing, 1977, էջ 546: Հմմտ.՝ Անդրանիկ Չելեպեան, *Զօրավար Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումը*, Լոս Անճելըս, Տպ. «Ապրիլ», 1984, էջ 373, 411:

¹²¹ Wilkinson, էջ 200:

¹²² *The University of Wisconsin: Directory of Officers and Students, November 1913*, Madison (Wisconsin), University of Wisconsin, 1913, էջ 158:

¹²³ *The University of Wisconsin Catalogue 1913-1914*, Madison (Wisconsin), University of Wisconsin, 1914, էջ 673:

¹²⁴ *The Badger*, assembled and published by the class of 1915 of the University of Wisconsin at Madison, vol. 29, 1914, էջ 382 եւ 528:

¹²⁵ Nichanian, “Vahan Totovents,” էջ 428. նաեւ՝ Idem, *Writers of Disaster*, էջ 270: Ուսումնասիրողներու ուշադրութեւն վրիպած է այն փաստը, որ ճէյմզ Թաշճեան անկի կանուխ կատարած կը թուի ըլլալ նոյնպիսի քննութիւն մը: Գրախօսելով Թոթովենցի *Կեանքը Հին Հռոմէական Ծանապարհի Վրայի* անգլերէն թարգմանութիւնը, ան 1982ին յայտնած էր, թէ 1912-1914ին, «ըստ համալսարանի արձանագրութիւններուն», գրագէտը աշխատած էր իրրեւ «յատուկ ուսանող գրականութեան եւ ուսմանց» (“special student in letters and studies”) (James H. Tashjian, “Vahan Totovents, *Scenes from an Armenian*

- Childhood," The Armenian Review*, Spring 1982, էջ 110): Աղայեան գրած է, թէ Թոթովենց համալսարանական ուսումը ընդհատած էր 1915ին (Աղայեան, էջ 20): 1912-1915 թուագրումին համար, տե՛ս՝ Hacıkyan, Basmajian, Franchuk, and Ouzounian, էջ 934:
- ¹²⁶ "The University of Minnesota: The Annual Register, 1913-1914," *Bulletin of the University of Minnesota*, March 1915, էջ 156:
- ¹²⁷ Աղայեան, էջ 132:
- ¹²⁸ Տե՛ս՝ Մատթեոսեան, *Գրական-Բանասիրական*, էջ 191-194:
- ¹²⁹ Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 157: Յիշեալ նամակներուն ճակատագիրը յայտնի չէ:
- ¹³⁰ Մատթեոսեան, «Թէոդիկին Ուղղուած», էջ 349: 1912ին *Արմենիայի* խմբագրութիւնը շնորհակալութիւն յայտնած էր բազմաթիւ անձերու, որոնց շարքին՝ Պետրոս Կէօլմիկին եւ Վահան Թոթովենցին, "for their effective work in behalf of 'Armenia'" («յանուն *Արմենիայի* իրենց կատարած արդիւնաւետ աշխատանքին համար») ("To Our Subscribers", *Armenia*, July 1912, էջ 359):
- ¹³¹ Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 158: Ուիլքինսոնն Նշած էր, թէ Թոթովենց ամերիկեան տարիներուն «ծանօթ դարձած էր» Պոստոնի դաշնակցական կեդրոնատեղիին մէջ (Wilkinson, էջ 202):
- ¹³² «Ձաարեանի Մահը. Հեռագիրներ Ու Նամակներ», *Հայրենիք*, 15 Նոյեմբեր 1913 (ընդգծումը մերն է):
- ¹³³ Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 157: Յիշեալ նամակներուն ճակատագիրը յայտնի չէ:
- ¹³⁴ *Davison's Minneapolis 1915 City Directory*, Minneapolis, Minneapolis Directory Company, 1915, էջ 1999:
- ¹³⁵ Վահան Թոթովենց, «Տօսօն», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 27 Յուլիս 1922: Հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 171:
- ¹³⁶ Գէորգ Տօնապետեան, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Հիսիսային Ամերիկայի Մէջ, Բ. Հատոր (1910-1923), Պոստոն, «Հայրենիք» Հաստ., 1995, էջ 298, 305:
- ¹³⁷ Սեդրակ Բախտիկեան, «44 Տարի Սուջ», *Հայրենիք* ամսագիր, Հոկտեմբեր 1960, էջ 105-106:
- ¹³⁸ Տօնապետեան, էջ 298, որ նաեւ հրատարակած է կամաւորներու խմբանկարը Փեթրոկրատի մէջ (անդ, էջ 295):
- ¹³⁹ Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 161:
- ¹⁴⁰ Անդ:
- ¹⁴¹ Փիրանեան, էջ 224:
- ¹⁴² Աղայեան, էջ 19-20:
- ¹⁴³ Փիրանեան, էջ 224-225 (ընդգծումը մերն է): Ըստ ուրիշ վկայութեան, կարաանը բաղկացած էր 1.000 ունետր ընտանիքներէ (Esther Mugerditchian, *From Turkish Toils: The Narrative of an Armenian Family Escape*, New York, George H. Doran, 1918, էջ 14):
- ¹⁴⁴ Փիրանեան, էջ 227:
- ¹⁴⁵ Mugerditchian, էջ 30:

¹⁴⁶ «Նամակ Կարինէն», էջ 1171:

¹⁴⁷ Sb'u' Ancestry.com, U.S. World War I Registration Cards [database on line], Provo (Utah), Ancestry.com operations, Inc., 2005:

¹⁴⁸ Sb'u' www.ellisland.org' Vauhan Totoventz եւ Lucie Totoventz անուններուն տակ:

¹⁴⁹ Աղալեան, էջ 20:

¹⁵⁰ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 1*, էջ 418-419:

¹⁵¹ Փիրանեան, էջ 296-299:

¹⁵² Վահէ Հայկ, էջ 628:

¹⁵³ Գասպարեան, էջ 81:

¹⁵⁴ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 217: Վրացեան, որ 1915ին Երեւան էր, ուր հանդիպած է Թոթովենցին, նոյնպէս վկայած է, որ ան Արղութեանի գունդին մաս կազմած է (Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 161):

¹⁵⁵ «Ազգային Կեանք», *Կոչեակ*, 3 Յունիս 1916, էջ 604: Տե՛ս՝ Ազգայի Նասիպեան, *Բրիտանիա եւ Հայկական Հարցը 1915-1923*, Պէյրութ, «Սիփան» Հրատ., 1994, էջ 66-68:

¹⁵⁶ "Armenians Dying in Prison Camps," *The New York Times*, 21 August 1916:

¹⁵⁷ Աղալեան, էջ 126:

¹⁵⁸ Վահան Թոթովենց, «Տօսօն», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 17 Օգոստոս 1922: Հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 217: Այս վկայութիւնը հիմնագորկ կը դարձնէ այն պնդումը, թէ «կը միանայ իայ կամաւորական շարժումին: Կը ծառայէ Անդրանիկի բանակին» (Փօսթաճեան, *Ականատոր*, էջ 56), որ կրկնուած է գրականութեան հետ աղբւս ջունեցող հայիոյալից պարսաւագրի մը մէջ. «Ան կը ծառայէ Անդրանիկի բանակին մէջ՝ որպէս կամաւոր զինուոր» (Թորգոմ Փօսթաճեան, *Վահան Թոթովենց. Ներքող Իր Փառապանծ Անձին եւ Վաստակին եւ Հաշուեյարդար Սրբապիղծ Ընդդիմագիրներու*, Լոս Անճելըս, Տպ. «Երեւան», 2011, էջ 35):

¹⁵⁹ Թոթովենց, «Տօսօն», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 17 Օգոստոս 1922: Հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 217-218: Ուիլքինսըն արդէն գրած էր, թէ կամաւորական գունդերու լուծարումէն ետք, շրջան մը Թոթովենց աշխատած էր որպէս ուսուցիչ Կարնոյ մէջ (Wilkinson, էջ 200):

¹⁶⁰ Գասպարեան, էջ 81:

¹⁶¹ Սեդրակ Բախտիկեան, «44 Տարի Առաջ», *Հայրենիք* ամսագիր, Փետրուար 1960, էջ 44:

¹⁶² Գրիգոր Շահինեան, *Զինեք Ի Վեր. Մենագրութիւն Լ. Շանթի Մասին*, Պէյրութ, Տպ. «Մշակ», 1967, էջ 154: Շանթ ու Արամ Մանուկեան Երեւան գումարուած Արեւմտահայ Համագումարի համանախագահ ընտրուած էին 1 Մայիս 1916ին, իսկ այնուհետեւ Շանթ Արեւմտահայ Խորհուրդի անդամ ընտրուած էր (Սիմոն Վրացեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, Ա. տպագրութիւն, Փարիզ, Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կ.Կ.ի Հրատ., 1928, էջ 27): Այս տեղեկութիւնը անվաւեր կը դարձնէ Արփիկ Անտիսեանի ծանօթագրութիւնը,

- թէ Շանթ պատերազմի շրջանին Լոզան կը գտնուէր (Զապէլ Եսայեան, *Նամակներ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1977, էջ 337):
- ¹⁶³ Ամատունի Վիրաբեան եւ Գոհար Ազգեան (կազմողներ), *Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում. Վերապրածների Վկայութիւններ*, Հրդ. I, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2012, էջ 6-8:
- ¹⁶⁴ Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 135: Աւետիսեան հիմնադրութիւնը կերպով «Վահան»ը նոյնացուցած է Վահան Տէրեանի հետ (անդ, էջ 337):
- ¹⁶⁵ «Յուշ Մը Վահան Թոթովենցէն», տե՛ս՝ Կարօ Գէորգեան, *Ամենուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, Տպ. «Ատլաս», 1960, էջ 220:
- ¹⁶⁶ Վ. Թ., «Անգլիա, Պարսկաստան եւ Ես»: Հմմտ.՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 406-417:
- ¹⁶⁷ Նասիպեան, էջ 68:
- ¹⁶⁸ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 116: Տե՛ս՝ Մատթէոսեան, «Վահան Թոթովենցի Հիւնգ», էջ 56 (հմմտ.՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 518):
- ¹⁶⁹ «Մեծ Եղեռնի Պատմութիւնը», *Հայաստան*, 10 Նոյեմբեր 1917:
- ¹⁷⁰ «Հայ Հորիզոնէն», *Շանթ*, 21 Յունիս 1919, էջ 400:
- ¹⁷¹ Վիրաբեան եւ Ազգեան, էջ 8-9:
- ¹⁷² Վ. Թ., «Անգլիա, Պարսկաստան եւ Ես»: Հմմտ.՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 405 (ընդգծումը մերն է):
- ¹⁷³ Վահան Փափազեան, *Իմ Յուշերը*, Հալոթր Երկրորդ, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1952, էջ 456:
- ¹⁷⁴ Վահան Թոթովենց, «Երկու Խօսք Հայկական Դատի Էութեան Մասին», *Ազգ*, 1 Ապրիլ 1921: Հմմտ.՝ նոյն, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 395:
- ¹⁷⁵ «Իրաւունքի Մը Մասին», *Աշխատանք*, 31 Օգոստոս 1916:
- ¹⁷⁶ Արշակ Սաֆրաստեան, «Կովկասեան Դէպքերը Մեծ Պատերազմի Միջոցին», *Արեւ*, 14 Փետրուար 1919:
- ¹⁷⁷ Փափազեան, էջ 458 (ընդգծումը բնագրային է):
- ¹⁷⁸ Սաֆրաստեան:
- ¹⁷⁹ Անդ:
- ¹⁸⁰ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I քաժին, թ. 2411: Տե՛ս՝ Մատթէոսեան, «Վահան Թոթովենցի», էջ 57 (հմմտ.՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 519):
- ¹⁸¹ Վրացեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, էջ 29:
- ¹⁸² ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I քաժին, թ. 2412: Տե՛ս՝ Մատթէոսեան, «Վահան Թոթովենցի», էջ 59-60 (հմմտ.՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 520-521):
- ¹⁸³ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370:
- ¹⁸⁴ Մանուկեան, էջ 17-18 (ընդգծումները մերն են): Հմմտ.՝ Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, էջ 18:
- ¹⁸⁵ ԳԱԹ, Դերեւիկի Դեմիրճեանի ֆոնտ, թ. 1366: Տե՛ս՝ Մատթէոսեան, «Վահան Թոթովենցի», էջ 62 (հմմտ.՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք 3*, էջ 523):
- ¹⁸⁶ «Հայկական Լուրեր», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 31 Մայիս/13 Յունիս 1920. «Ժամանում», *Առաւօր*, 14 Յունիս 1920: Երկու թերթերը գրած են, թէ

Թոթովենց հասած էր 12 Յունիսին, ու զինք ներկայացուցած՝ որպես Հայաստանի խմբագիր, թէեւ թերթը դադրած էր երկու տարի առաջ:

¹⁸⁷ 1919ին հաղորդում էր, թէ Թոթովենց կը ծրագրէր անգլերէն թերթ հրատարակել Կովկասի մէջ («Հայ Հորիզոնէն», *Շանթ*, 25 Յունուար 1919, էջ 143): Այս ծրագիրը իրականացած չէ: Միսս կողմէ, Նորենց վկայած է, որ 1919ին Թոթովենց ու Շիրվանզադէ այցելած են անոր որբանոցը Թիֆլիսի մէջ (Վաղարշակ Նորենց, «Վահան Թոթովենցի Մենդեան 70-ամեակը», *Քիւրակն*, 27 Յուլիս 1966):

¹⁸⁸ Վահան Թոթովենց, «Մեր Պետութիւնը», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 2/15 Յունիս 1920:

¹⁸⁹ Վահան Թոթովենց, «Թափառումներ», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 3/16 Յունիս 1920: Հմմտ.՝ Նոյն, *Երկեր Գիրք* 3, էջ 382 (քնագրային մանր տարբերութիւններով):

¹⁹⁰ Վահան Թոթովենց, «Գրական-Գեղարուեստական Կեանքը Հայաստանի Մէջ», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 4/17 Յունիս 1920:

¹⁹¹ Վահան Թոթովենց, «Բաց Նամակ Արշակ Չօպանեանին», *Խորհրդային Հայաստան*, 24 Յունուար 1923: Թոթովենցն ու իր կինը Հոկտեմբեր 1920ին արդէն Փարիզ էին, ինչպէս ցոյց կու տայ անոր մէկ պատմութիւն կցուած տեղեկութիւնը (Նոյն, «Հօ՛, Հօ՛, Հօ՛...», *Ազգ.* 4 եւ 5 Նոյ. 1920):

¹⁹² Վահան Թոթովենց, “L’Arménie soviétique” [sic], *Գրական Դիրքերում*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1930, էջ 46-47:

¹⁹³ Մանուկեան, էջ 18: Տե՛ս նաեւ՝ Արզումանեան, *Վահան Թոթովենց*, էջ 19. նաեւ՝ Թոթովենց, *Երկեր Գիրք* 1, էջ 10:

¹⁹⁴ Տե՛ս՝ www.ellisland.org՝ Vauhan [sic] Totoventz եւ Lucie Totoventz անուններուն տակ: Բնականաբար, Օկիսթ Ռոտէնի թանգարանին այցելութիւնը տեղի ունեցած է այդ թուականէն առաջ, թէեւ թղթակցութիւնը լոյս տեսած է անելի ուշ, երբ գրագէտը արդէն Միացեալ Նահանգներ կը գտնուէր (Վահան Թոթովենց, «Փարիզեան Նամակներ. Օկիսթ Ռոտէն», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 6/19 Դեկտեմբեր 1920):

¹⁹⁵ “Les Bolcheviks ‘Protégent’ l’Arménie,” *Le Matin*, 6 décembre 1920:

¹⁹⁶ “La Lithuanie et la Perse vont-être Sovietisées,” *Le Petit Parisien*, 26 Դեկտեմբեր 1920:

¹⁹⁷ “Reds Seize Erivan, Capital of Armenia,” *The New York Times*, 5 Դեկտեմբեր 1920:

¹⁹⁸ Տե՛ս՝ www.ellisland.org՝ Vauhan [sic] Totoventz եւ Lucie Totoventz անուններուն տակ:

¹⁹⁹ «Կուսակցական Կեանքէ», *Ազգ.* 1 Յունուար 1921:

²⁰⁰ Յովհաննէս Պօղոսեան, *Կուսակցական Կեանքի Յուշերս*, Պէյրութ, 1987, Տպ. «Տօնիկեան», էջ 14: Թոթովենցի ժամանումին գրեթէ անմիջապէս ետք, ծանուցուած է, որ ան «ընկերական գեկոյց» մը պիտի ներկայացնէր Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Բերայի ակումբին մէջ՝ 17 Յունիս 1920ին (*Ժողովուրդի Ձայնը*, 4/17 Յունիս 1920):

- ²⁰¹ Կիրակոս Ա. Չազարեան, «Պոսթնի Ռամկավար Ակումբին Հրապարակային Ժողովը», *Ազգ*, 1 Յունուար 1921:
- ²⁰² «Նոր Գրքեր (Գրախօսական)», *Ազգ*, 10 Փետրուար 1921: Ծովիկեան Ազատական Կուսակցութեան անդամ էր. տե՛ս՝ Հայ Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութիւններու միացեալ դաշտահանդէսի ծանուցումը, որուն քանախօսներն էին «ընկերներ Կահան Թոթովենց եւ տղք. Յ. Ծովիկեան» (*Ազգ*, 22 Սեպտեմբեր 1921):
- ²⁰³ Տե՛ս՝ Վարդան Մատթոսեան, «Երկու Անտիպ Նամակ Վահան Թոթովենցէն», *Քաղին*, Յունիս 2005, էջ 41-42:
- ²⁰⁴ ԳԱԹ, Վահան Թոթովենցի ֆոնտ, թ. 370:
- ²⁰⁵ Վ. Թ., «Քանի Մը Օր», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 6-16 Յունուար 1923:
- ²⁰⁶ «Քանի Մը Օր», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 6 Յունուար 1923:
- ²⁰⁷ Վահան Թոթովենց, «Հայ Կեանքը Գաղութներում», *Նորք*, գիրք առաջին, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1922, էջ 245:
- ²⁰⁸ Թոթովենց, «Քաց Նամակ Արշակ Չօպանեանին»:
- ²⁰⁹ Արշակ Չօպանեան, «"Նորք"ին Առիթով», *Ապագայ*, 5 Մայիս 1923:
- ²¹⁰ Վարդան Մատթոսեան, «Կոստան Զարեանի Նամակները Արշակ Չօպանեանին (1922-1931)», ՀՀՀ, Հայորդ Լ., 2010, էջ 450:
- ²¹¹ Տե՛ս՝ Վահան Թոթովենց, Հայ Ազգի «Փրկիչ» Դաշնակները, Մոսկուա, ԽՍՀՄ Ժողովուրդների կենտրոնական հրատարակչութիւն, 1931:
- ²¹² Փօսթաճեան, Վահան Թոթովենց, էջ 56:
- ²¹³ Աղալեան, էջ 260-261:
- ²¹⁴ Զարեանց, Բակունց եւ Չուբար, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր, էջ 76: Ուշադրութեան արժանի է հետեւեալ նշումը հայ լրագրութեան նուիրումը քառարանային ամփոփումի մը մէջ. «1920ական եւ վաղ 1930ականներուն, երբ հայ քույր-իկները Խորհրդային Հայաստանի մշակութային ինքնավարութեան տպաւորութիւնը կ'ուզէին ձգել, քանի մը կարկառուն հայ գրողներ, ինչպէս Վահան Թոթովենց (1893-1938), կարողացան ազգայնական լրագրութեամբ (nationalist journalism) զբաղիլ» (Ross Eaman, *Historical Dictionary of Journalism*, Lanham (Maryland), University Press of America, 2009, էջ 76): Կը մնայ քաջայայտուած, թէ ինչո՞ւ այս ակնարկին հեղինակը Թոթովենցը յատկապէս առանձնացուցած է եւ՝ «ազգայնական լրագրութեան» ո՞ր օրինակներու հիմամբ:
- ²¹⁵ Տե՛ս՝ Nchanian, "Vahan Totovents," էջ 427. նաեւ՝ Idem, *Writers*, էջ 250:
- ²¹⁶ Ս. Սահառունի, «Մթին Որջերի Բնակիչները», *Հայրենիք* ամսագիր, Հոկտեմբեր 1955, էջ 60:

ISSUES IN VAHAN TOTOVENTZ'S EARLY BIOGRAPHY

(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN

varny1@yahoo.com

The life and deeds of writer Vahan Totovents (1889-1938), before he settled in Soviet Armenia (1922), have been studied to a certain extent, but many issues still

remain unclear. The ideological ups and downs of the writer have indirectly created an obstacle for Soviet Armenian biographers, who were obliged to work with incomplete data and offer equally incomplete information. One of the reasons for this was the contradictory nature of the biographical data made available by Totoventz himself. Mostly, these data have not been double checked against documentary information, even in those cases when such a verification did not create any risks.

After a thorough study of available printed and unpublished sources, including archival documents, newspaper articles, and a secondary bibliography, the author has formulated certain conclusions that may be of interest for future biographers:

a) The Totoventz family (the name has continued in the United States as Totovig) was originally from Akn, Western Armenia, and had settled in Mezre (administrative center of the vilayet of Mamuret-el-Aziz) in the second half of the nineteenth century. However, the writer's maternal family (Goljukian, known in the United States as Keljik) came from the township of Dzovk, near the homonymous lake (known in Turkish as Golcuk), and had moved to Mezre at an earlier date.

b) Totoventz's year of birth should be regarded as 1889 or 1890, as the writer himself attested until 1912 at least. The alternative year 1893 appeared in 1920, while the other alternative, 1894, was first published in 1932, apparently for political reasons.

c) Totoventz first resided in the United States from 1908 to 1915, including a two-year period of studies at the University of Wisconsin-Madison (1912-1914).

d) Totoventz departed for the Caucasus in 1915 to enroll in the Armenian volunteer battalions attached to the Russian army. Afterwards, he worked at orphanages opened in Western Armenia (1916), gathered accounts of survivors for a project to collect and publish them (1916-1917), and became the editor of the Tiflis-based *Hayastan* daily (1917-1918).

e) After being a sympathizer of the Armenian Revolutionary Federation (ARF), Totoventz became a member of this party, probably in 1910, and remained in its ranks until the end of 1916, when he left for ideological reasons or pretexts.

f) From 1920 to 1922 he was a member of the National Democratic Party (later Armenian Democratic) Party and its continuation, the Democratic Liberal Party (DLP).

g) After moving to Soviet Armenia, where he would become a victim of the Stalinist purges, he was forced in 1922-1923 and later to periodically publish declarations of ideological faith, both against the ARF and, less often, the DLP, to make explicit once and again the break with his past.